

Ghalib
(International Journal of Law, Political Science and International Relations)

Journal Homepage: www.ghalibqjournal.com

ISSN

P: [2788-4155](tel:2788-4155)

E: [2788-6441](tel:2788-6441)

OPEN ACCESS

Publisher: Ghalib University-Herat

<https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.14.I.4.3>

An Examination of the Foundations, Criteria, and Functions of Hypothetical Jurisprudence in the Hanafi School

Abdul Naser Amini¹

¹ Teaching Assistant, Department of Islamic Culture, Ghalib University (Herat), Herat, Afghanistan (Email: abdulnaseramini@ghalib.edu.af)

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article PP: 49-79 Received: 13/ 09/ 2025 Accepted: 18/ 12/ 2025 Published: 21/ 01/ 2026	Background and Objective: In the face of rapid social, medical, economic, and technological transformations, Islamic jurisprudence requires systematic mechanisms to respond to emerging issues. One of the most significant of these mechanisms within the Hanafi school is hypothetical (presumptive) jurisprudence. By relying on rational hypothesis-making within the framework of Shari'a principles, this approach enables the derivation of legal rulings prior to the actual occurrence of issues. Accordingly, the present article aims to examine the usuli foundations, elucidate the governing criteria, and analyze the functions of Hanafi hypothetical jurisprudence in addressing newly emerging legal questions. Method: This study adopts a descriptive-analytical method based on library-based sources. Findings: The findings indicate that hypothetical jurisprudence in the Hanafi school, grounded in analogy (qiyās), juristic preference (istihsān), and the objectives of Shari'a (maqāsid al-shari'a), is governed by systematic and rational criteria. It not only does not conflict with applied (real-case) jurisprudence but also complements it by contributing to the dynamism of fiqh. This approach strengthens the faculty of ijtihād, enhances juristic preparedness in confronting unprecedented issues (nawāzil), and increases the capacity of Islamic jurisprudence to adapt to temporal transformations. Conclusion: Hanafi hypothetical jurisprudence, as a bridge between revealed texts and changing realities, occupies a significant position in the dynamism and forward-looking nature of Islamic law. The conscious revitalization of this capacity—through the reconstruction of its theoretical foundations, adherence to Shari'a-based criteria, and the expansion of its contemporary applications—can play an effective role in advancing contemporary fiqh and in providing systematic responses to modern challenges. Keywords: Contemporary Fiqh, Hanafi School, Hypothetical Jurisprudence, Ijtihād, Juristic Foundations.

Cite this article: Amini, Abdul Naser. (2026). An Examination of the Foundations, Criteria, and Functions of Hypothetical Jurisprudence in the Hanafi School. *Ghalib Journal*. 14 (4). 49-79. <https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.14.I.4.3>

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Introduction

Among the contemporary jurisprudential and legal challenges, the capacity of Islamic jurisprudence to provide systematic responses to the newly emerging needs of Muslim societies constitutes a major concern for modern scholars. Rapid social, economic, medical, and technological transformations have generated unprecedented issues whose resolution within traditional juristic frameworks is at times fraught with difficulty. In this context, hypothetical (presumptive) jurisprudence in the Hanafi school emerges as an innovative and forward-looking mechanism. By relying on rational hypothesis-making within the framework of Shari'a principles, this approach enables the derivation of legal rulings prior to the actual occurrence of issues, thereby enhancing the dynamism and adaptability of Islamic jurisprudence.

The central question of this research concerns the *uṣūlī* foundations upon which hypothetical jurisprudence in the Hanafi school is based, the criteria governing the formulation of hypothetical cases, and the manner in which this approach can contribute to addressing newly emerging jurisprudential and legal challenges. Accordingly, the objective of the article is to elucidate the theoretical foundations of hypothetical jurisprudence within the Hanafi tradition, identify its systematic criteria, and analyze its functions and practical applications in confronting contemporary issues. Within this framework, particular attention is devoted to the position of hypothetical jurisprudence in the processes of *ijtihād* and *fatwā* production, especially within Hanafi legal theory (*uṣūl al-fiqh*).

A review of previous studies indicates that although hypothetical jurisprudence was not formulated as an independent and fully systematized discipline in the works of early jurists, its roots are clearly evident in the Hanafi school, particularly in the thought of Imām Abū Ḥanīfā and his students, through their extensive engagement with hypothetical cases and juristic extrapolations. This approach has subsequently attracted attention in the works of later jurists as well as in contemporary studies, especially within the field of juristic futurism. By focusing specifically on the Hanafi school, the present study seeks to offer a coherent framework encompassing the foundations, criteria, and functions of hypothetical jurisprudence, thereby contributing to the advancement of contemporary *fiqh* and to the systematic response to modern challenges.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical methodology with a library-based approach, drawing upon authoritative jurisprudential and legal-theoretical sources, as well as contemporary research in Arabic and Persian. One of the primary limitations of the study is the scarcity of independent and systematically developed sources devoted exclusively to hypothetical jurisprudence, as the concept is often discussed only sporadically within works on *uṣūl al-fiqh* or theories of *ijtihād*.

Findings

The research demonstrates that hypothetical jurisprudence in the Hanafi school is not merely an instructional method for strengthening juristic reasoning, but rather a forward-looking and effective instrument for addressing emerging issues across various domains, including medicine, financial transactions, and family law. Grounded in

principles such as analogy (qiyās), juristic preference (istiḥsān), blocking the means (sadd al-dharāʿi), and custom (ʿurf), and guided by Sharīʿa-based criteria and the objectives of Islamic law (maqāṣid al-sharīʿa), this approach has succeeded in creating a bridge between immutable texts and changing realities.

Historical analysis reveals that Imām Abū Ḥanīfa and his students, with notable scholarly boldness, formulated and analyzed numerous hypothetical cases that have today materialized as concrete contemporary issues. Moreover, despite early opposition from certain traditionists (muḥaddithūn), a gradual juristic consensus emerged regarding the utility of this method, provided that it operates within defined criteria. In the present era—characterized by the accelerating pace of scientific, technological, and social change—the conscious and systematic revitalization of hypothetical jurisprudence can play a pivotal role in sustaining the dynamism of Islamic law and enhancing its effectiveness in addressing modern challenges. This capacity not only safeguards the authenticity of the Sharīʿa but also transforms fiqh into a living, dynamic, and responsive system for future generations.

Results and Discussion

The findings indicate that hypothetical jurisprudence in the Hanafi school is neither a purely mental exercise nor a merely theoretical endeavor; rather, it constitutes a disciplined and methodical mechanism rooted in authoritative principles of ijtihād, such as qiyās, istiḥsān, and attentiveness to the objectives of the Sharīʿa. Far from conflicting with applied or case-based jurisprudence (fiqh al-wāqīʿ), it complements and reinforces it.

These conclusions align with the perspectives advanced in numerous previous studies—particularly the works of scholars such as Abū Zahra, al-Zuhaylī, al-Qaḥṭānī, and al-Nuʿaymī—who regard hypothetical jurisprudence as an effective tool for training jurists, enhancing analytical juristic capacity, and fostering future-oriented thinking in Islamic law. At the same time, by concentrating specifically on the Hanafi school, the present research endeavors to address the existing gap in the systematic articulation of the foundations and criteria of hypothetical jurisprudence, elevating it from a collection of scattered discussions to a coherent and structured framework.

One of the most significant findings of the study is that the effectiveness of hypothetical jurisprudence is contingent upon adherence to specific criteria, including the rational likelihood of the issue's occurrence, its connection to the real needs of society, non-contradiction with definitive textual evidence, and commitment to the overarching objectives of the Sharīʿa. In the absence of these criteria, hypothetical jurisprudence risks deviating from its scholarly trajectory and degenerating into the proliferation of impractical and speculative juristic branches. Accordingly, the study recommends that hypothetical jurisprudence be revitalized as a core component of fiqh and uṣūl al-fiqh education in academic institutions, that independent and specialized research be conducted in this field, and that contemporary juristic councils adopt a future-oriented approach by systematically utilizing this methodology in addressing emerging legal issues (nawāzil).

Conflict of Interest

The author declares that there are no financial, organizational, or personal conflicts of interest that could have influenced the conduct of this research or the interpretation of its findings.

Acknowledgments

The author expresses sincere gratitude to the professors, researchers, and colleagues at the Scientific Research Center and the Department of Islamic Culture at Ghalib University for their guidance and for providing the necessary resources that contributed to the completion of this study.

	 مجله بین المللی مطالعات حقوقی، سیاسی و روابط بین الملل صفحه اصلی مجله: www.ghalibqjournal.com ISSN P: 2788-4155 E: 2788-6441 OPEN ACCESS	
https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.14.I.4.3		ناشر: پوهنتون / دانش گاه غالب - هرات

بررسی مبانی، ضوابط و کارکردهای فقه افتراضی در مذهب حنفی

عبدالناصر امینی

^۱ پوهنځار دیپارتمنت ثقافت اسلامی، پوهنتون / دانش گاه غالب (هرات)، هرات، افغانستان (abdulnaseramini@ghalib.edu.af)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	زمینه و هدف: فقه اسلامی در مواجهه با تحولات شتابان اجتماعی، پزشکی، اقتصادی و فناوریانه، نیازمند سازوکارهایی برای پاسخ گویی روش مند به مسائل نوپدید است، که فقه افتراضی (تقدیری) در مذهب حنفی از مهم ترین آن ها به شمار می رود. این روی کرد با تکیه بر فرض سازی عقلانی در چارچوب اصول شرعی، امکان استنباط احکام پیش از وقوع مسائل را فراهم می سازد؛ از این رو، مقاله حاضر با هدف بررسی مبانی اصولی، تبیین ضوابط و تحلیل کارکردهای فقه افتراضی حنفی در پاسخ گویی به مسائل مستحدثه سامان یافته است.
صص: ۷۹-۴۹	روش: روش تحقیق این مطالعه، توصیفی- تحلیلی با تکیه بر منابع کتابخانه ای بوده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲	یافته ها: یافته های پژوهش نشان می دهد که فقه افتراضی در مذهب حنفی، با تکیه بر قیاس، استحسان و مقاصد شریعت، دارای ضوابطی روش مند و عقلانی است و نه تنها با فقه واقع تعارضی ندارد، بل که مکمل آن در پویایی فقه به شمار می رود. این روی کرد با تقویت ملکه اجتهاد، آماده گی فقهی در برابر نوازل نوپدید و ظرفیت انطباق فقه اسلامی با تحولات زمانه را افزایش می دهد.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷	نتیجه گیری: فقه افتراضی حنفی، به مثابه پلی میان نصوص شرعی و واقعیت های متغیر، جای گاهی مهم در پویایی و آینده نگری فقه اسلامی دارد. احیای آگاهانه این ظرفیت، از طریق بازتولید مبانی نظری، التزام به ضوابط شرعی و توسعه کاربردهای معاصر آن، می تواند نقش مؤثری در ارتقای فقه معاصر و پاسخ گویی نظام مند به چالش های نوین ایفا کند.
تاریخ نشر: ۱۴۰۴/۱۱/۰۱	کلیدواژه ها: اجتهاد، فقه افتراضی، فقه معاصر، مبانی فقهی، مذهب حنفی.
ارجاع به این مقاله: امینی، عبدالناصر. (۱۴۰۴). بررسی مبانی، ضوابط و کارکردهای فقه افتراضی در مذهب حنفی. فصل نامه علمی - پژوهشی غالب. ۱۴(۴). ۷۹-۴۹. https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.14.I.4.3	
این مقاله تحت مجوز بین المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر شده است.	

۱. مقدمه

در میان چالش‌های فقهی و حقوقی عصر حاضر، پرسش از توانایی فقه اسلامی در پاسخ‌گویی روش‌مند به نیازهای نوپدید و پیچیده جوامع مسلمان، یکی از دغدغه‌های اصلی اندیشه‌مندان معاصر است. تحولات شتابان در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، پزشکی و فناوری، مسائل مستحدثه‌یی را پدید آورده که پاسخ به آن‌ها در چارچوب سنتی فقه گاه دشوار می‌نماید. در این میان، فقه افتراضی (تقدیری) در مذهب حنفی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین سازوکارهای نوآورانه شناخته می‌شود؛ روی‌کردی که با اتکا بر فرض‌سازی عقلانی در چارچوب اصول شرعی، امکان استنباط احکام پیش از وقوع مسائل را فراهم می‌سازد و ظرفیت ویژه‌یی برای پویایی و انطباق نظام حقوقی اسلامی با تحولات زمانه ایجاد می‌کند.

پرسش محوری این پژوهش، بررسی جای‌گاه فقه افتراضی در مذهب حنفی است و پرسش اصلی چنین مطرح می‌شود: «مبانی اصولی، ضوابط شرعی و کارکردهای فقه افتراضی در مذهب حنفی چیست و چه‌گونه می‌تواند به پاسخ‌گویی به چالش‌های نوپدید فقهی و حقوقی کمک کند؟»

هدف مقاله، نخست تبیین مبانی نظری فقه افتراضی در مذهب حنفی، سپس شناسایی ضوابط روش‌مند آن و در نهایت تحلیل کارکردها و کاربردهای عملی این روی‌کرد در مواجهه با مسائل معاصر است. بر این اساس، ضمن معرفی مفاهیم کلیدی، جای‌گاه این شیوه در فرایند اجتهاد و تولید فتوا - به‌ویژه در چارچوب اصول فقه حنفی - مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با روی‌کرد کتاب‌خانه‌یی انجام شده و از منابع معتبر فقهی، اصولی و مطالعات معاصر به زبان‌های عربی و فارسی بهره می‌گیرد؛ بااین‌حال، یکی از محدودیت‌های تحقیق، کم‌بود منابع تخصصی و مستقیم درباره «فقه افتراضی» است؛ زیرا این مفهوم اغلب به‌صورت پراکنده در مباحث اصول فقه یا نظریات اجتهادی مطرح شده و کمتر به‌عنوان یک نظام مستقل مورد کاوش قرار گرفته است.

بررسی مطالعات پیشین نشان می‌دهد که هرچند فقه افتراضی به‌صورت نظام‌مند در آثار پیشینیان طرح نشده، ریشه‌های آن در مکتب حنفی و اندیشه‌های امام ابوحنیفه رحمه‌الله و شاگردانش با طرح مسائل فرضی و تفریعات فقهی آشکار است. این روی‌کرد در قرون میانه در قالب اشباه و نظایر نزد فقیهانی چون ابن‌نجیم و سیوطی ادامه یافت. در دوران معاصر نیز اندیشه‌مندانی مانند ابوزهره، زحیلی، قحطانی و نعیمی بر نقش آن در آموزش فقه، تربیت مجتهد و آینده‌پژوهی تأکید کرده‌اند. در پژوهش‌های دانش‌گاهی معاصر به زبان عربی، مقالات متعددی به این موضوع پرداخته شده است؛ از جمله مقاله «نوازل المعاصرة الافتراضية في الفقه الإسلامي» نوشته دکتر جمعه عزون (مجله النوازل

الشرعیۃ والقانونیۃ، شمارہ سوم، جنوری ۲۰۱۸) کہ بر اہمیت آموزش دانش جویان فقہ برای تولید راحل های شرعی در مواجهہ با مسائل افتراضی معاصر تأکید دارد.

تحقیق حاضر با تمرکز بر مذهب حنفی، می کوشد با ارائه چارچوبی منسجم از مبانی، ضوابط و کارکردهای فقہ افتراضی، بہ جبران این خلأ علمی کمک کند و نقش مؤثری در ارتقای فقہ معاصر و پاسخ گویی نظام مند بہ چالش های نوین ایفا نماید.

۲. مفاهیم و مبانی نظری

برای روشن شدن مبانی فقہ افتراضی و بررسی دیدگاه ها و استدلال های مطرح شده، لازم است ابتدا مفهوم و پایه های آن بہ طور دقیق تعریف و تبیین شود؛ بہ همین دلیل مباحث مذکور در قالب بخش های زیر بررسی خواهد شد.

۲-۱. مفهوم فقہ افتراضی

«فقہ» در لغت بہ معنای فہم و درک است (جوہری، ۱۹۶۵م: ۶/۲۲۴۳) و در قرآن کریم نیز بہ همین معنا بہ کار رفته است؛ چنان کہ در آیہ «فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا» (نساء: ۷۸)، واژہ «يَفْقَهُونَ» بہ معنای «می فہمند» آمدہ و در دعای حضرت موسی علیہ السلام: «وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي» (طہ: ۲۸) نیز ہمین معنا ارادہ شدہ است (شوکانی، ۱۴۱۴ھ: ۳/۴۲۹). اما در اصطلاح، فقہ بہ «شناخت احکام شرعی عملی کہ از ادلہ تفصیلی استنباط می شود» اطلاق می گردد (بیضاوی، ۱۴۲۷ھ: ۵۱؛ سبکی، ۱۹۹۵م: ۲۸/۱).

«افتراض» مصدر فعل «افْتَرَضَ» در زبان عربی معانی متعددی دارد؛ ازجملہ «فرض و واجب کردن» (حمیری، ۱۹۹۹م: ۸/۵۱۷۳) و نیز «انقراض» (زبیدی، ۲۰۰۱م: ۱۸/۴۸۵). در کاربرد علمی، افتراض بہ معنای پیش فرض یا قضیہ یی است کہ برای استدلال و حل مسألہ مطرح می شود و گاہ بہ صورت فرضیہ علمی اثبات نشده بہ کار می رود (عمر، ۲۰۰۸م: مادہ فرض)؛ ہم چنین افتراض بہ معنای «تقدیر و احتمال» استعمال شدہ است (ہمان، ۱۷۸۱/۳) کہ در این پژوهش، ہمین معنا مورد نظر است.

اصطلاح «افتراض» در میان علمای متقدم بہ صورت دقیق تعریف نشده بود، ہرچند مفہوم آن در آثار فقہی آنان حضور داشت. در دورہ های متأخر، شماری از علما بہ صورت صریح بہ وجود فقہ افتراضی اشارہ کردہ و تعریف هایی نزدیک بہ ہم ارائہ نمودہ اند (نعیمی، ۲۰۱۴م: ۸). از جملہ، قحطانی آن را دانشی می داند کہ بہ تجویز فرض وقوع مسائل شرعی عملی، پاسخ بہ پرسش های مربوط بہ امور تحقق نیافتہ و برآورد حکم شارع می پردازد (قحطانی، ۲۰۱۳م: ۱۳۰). محمد ابوزہرہ نیز فقہ افتراضی را

«فتوادادن در مسائلی که هنوز واقع نشده‌اند، اما وقوع آن‌ها فرض می‌شود» تعریف کرده است (ابوزهره، ۱۹۴۷م: ۲۵۸)؛ همچنین گفته شده است: «هو اجتهاد الفقيه في وضع الحكم الشرعي لمسائل متصورة عقلاً مع إمكانية وقوعها» (نهاد، ۲۰۰۶م: ۲۵).

با جمع‌بندی این دیدگاه‌ها، فقه افتراضی را می‌توان چنین تعریف کرد: فقه افتراضی، اجتهادی است برای بیان حکم شرعی مسائلی که هنوز رخ نداده‌اند، با تکیه بر اصول استنباط و قیاس، و همراه با رعایت ضوابط و مقاصد شریعت. افزودن دو قید «تکیه بر اصول استنباط و قیاس» و «رعایت ضوابط و مقاصد شریعت» برای حفظ اعتبار علمی فقه افتراضی ضروری است؛ زیرا از یک‌سو، مانع استنباط‌های سلیقه‌یی و بی‌ضابطه شده و پیوسته‌گی آن را با فقه واقع تضمین می‌کند؛ از سوی دیگر، نتایج اجتهاد را با اهداف کلان شریعت مانند عدالت، حفظ مصالح و دفع مفساد هماهنگ می‌سازد و از افراط یا جمود فقهی جلوگیری می‌نماید. در منابع، از فقه افتراضی با عناوین دیگری مانند فقه تقدیری، فقه ترقب، فقه توقع، فقه استشراف، فقه احتمالی، فقه استباقی و فقه مستقبلی نیز یاد شده است (الحاج، ۲۰۱۹م: ۳۰).

۲-۲. انواع فقه افتراضی

فقه افتراضی از حیث نوع مسائل، به سه دسته تقسیم می‌شود:

الف: مسائل فرضی قریب الوقوع: این دسته شامل مسائلی است که نشانه‌ها و مقدمات وقوع آن‌ها برای عموم مردم آشکار بوده و احتمال تحقق آن‌ها در آینده‌یی نزدیک وجود دارد. پرسش‌کنندگان در این موارد، غالباً به‌منظور رفع ابهام یا آماده‌گی پیشاپیش، حکم شرعی را جویا می‌شوند (السیاری، ۲۰۱۷م: ۷۱). برای نمونه، کشاورزی در فصل بارنده‌گی می‌پرسد اگر سیل بخشی از زمین او را تخریب و محصول را تلف کند، آیا زکات از او ساقط می‌شود؛ یا تاجری که کالای امانی را حمل می‌کند، درباره‌ مسئولیت شرعی خود در صورت غرق‌شدن کشتی پرسش می‌نماید.

ب: مسائل فرضی نادر الوقوع: این دسته به مسائلی اختصاص دارد که وقوع آن‌ها به‌ندرت پیش‌بینی می‌شود، یا در پاسخ به استفتای افرادی مطرح می‌گردد که به‌طور استثنایی با چنین وضعیت‌هایی روبه‌رو شده‌اند (همان: ۷۱). از جمله می‌توان به پرسش درباره‌ حکم شرعی حیوانی بسیار کم‌یاب اشاره کرد که هم نشانه‌های حلال‌گوشت و هم حرام‌گوشت را داراست و امکان تشخیص علمی آن محدود است؛ یا حکم عبادات در مناطقی که خورشید برای ماه‌ها غروب نمی‌کند، امری که هرچند برای عموم نادر است، اما در برخی مناطق خاص واقع می‌شود.

ج: مسائل فرضی بعید الوقوع یا غیرممکن الوقوع در عصر فقیه: این دسته شامل مسائلی است که از دید فقیه زمان، یا بسیار دور از ذهن اند یا اساساً در عصر او تحقق‌پذیر نیستند، هرچند ممکن است در آینده یا در شرایط خاص پدید آیند. طرح چنین مسائلی نیازمند قدرت بالای اجتهاد و مهارت عمیق در به‌کارگیری اصول فقه است (همان: ۷۲). از نمونه‌های آن می‌توان به حکم نماز و روزه فضانوردان در سیاراتی با نظام زمانی متفاوت از زمین، یا حکم به‌کارگیری هوش مصنوعی و ربات‌ها به‌عنوان امام جماعت یا قاضی در صورت دستیابی بتوان تصمیم‌گیری مستقل اشاره کرد.

۳. پیشینه فقه افتراضی در مکتب حنفی

فقه افتراضی در مکتب حنفی سابقه‌ی دیرینه دارد و از همان قرون نخستین شکل‌گیری این مکتب، یکی از ویژه‌گی‌های برجسته روش استنباطی آن به‌شمار می‌رفت. بنیان‌گذار این روی‌کرد در میان احناف، امام ابوحنیفه نعمان بن ثابت (۸۰-۱۵۰ق) بود که با بهره‌گیری از قدرت استدلال عقلی و قیاس، به بررسی مسائلی می‌پرداخت که هنوز در واقعیت رخ نداده بودند، اما امکان وقوع آن‌ها وجود داشت. حجوى مدعى است که امام ابوحنیفه رحمه‌الله نخستین کسی است که فقه تقدیری را پدید آورد. او گفته است: «فقه در زمان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم، بیان حکم اموری بود که واقع شده بود. صحابه و بزرگان و کوچک‌ترهای تابعین، حکم آن‌چه را که در زمان شان رخ می‌داد بیان می‌کردند و احکام آن‌چه را که در زمان پیش از آنان واقع شده بود، حفظ می‌نمودند، و بدین ترتیب فقه و شاخه‌های آن تا حدی گسترش یافت. اما امام ابوحنیفه رحمه‌الله کسی بود که خود را صرف فرض مسائل و تقدیر وقوع آن‌ها کرد و برای‌شان از راه قیاس بر آن‌چه رخ داده بود، یا با داخل کردن آن‌ها در شمول عموم نصوص احکامی فرض نمود. بدین‌سان، فقه رشد و شکوه بیش‌تری یافت» (حجوى، ۱۴۱۶هـ: ۲/ ۱۲۷).

در تاریخ بغداد آمده است، زمانی که قتاده وارد کوفه شد، امام ابوحنیفه رحمه‌الله نزد او رفت و عرض کرد: «ای ابوالخطاب! نظر تو درباره‌ی مردی که سال‌ها از خانواده‌اش دور بوده و همسرش به گمان این که شوهرش مرده است، با مرد دیگری ازدواج کرده و سپس شوهر نخست بازگشته، چیست؛ درباره‌ی مهر او چه می‌گویی؟» پیش از این، امام ابوحنیفه رحمه‌الله به یارانش که گرد او نشسته بودند، گفته بود: «اگر او (قتاده) این مسأله را با حدیث پاسخ دهد، اشتباه خواهد کرد و اگر با رأی خود پاسخ دهد، باز هم خطا خواهد کرد». قتاده پاسخ داد: «وای بر تو! آیا این مسأله واقع شده است؟» امام ابوحنیفه رحمه‌الله گفت: «خیر». قتاده گفت: «پس چرا از چیزی که هنوز رخ نداده از من می‌پرسی؟» امام پاسخ داد: «ما پیش از فرود آمدن بلا، خود را برای آن آماده می‌کنیم، تا اگر اتفاق افتاد، بدانیم چه‌گونه وارد آن شویم و چه‌گونه از آن خارج گردیم» (بغدادی، ۱۴۲۵هـ: ۳/ ۳۴۸). این دیدگاه امام اعظم ابوحنیفه رحمه‌الله در روی آوردن

به فرض و تقدیر، نتیجه ژرف‌نگری ایشان در فهم نصوص و تلاش برای پای‌بندی به عمومیت آن‌ها؛ از همین رو، وجود فقه افتراضی با وجود رأی و قیاس همراه شد.

امام ابوحنیفه و شاگردانش، به‌ویژه ابویوسف و محمد بن حسن الشیبانی ^{رحمهم‌الله} جلسات مناظره و تدریس خود را به طرح مسائل فرضی متنوعی اختصاص می‌دادند و با استفاده از اصولی مانند قیاس، استحسان، و مراعات مصالح مرسله، حکم احتمالی این مسائل را استخراج می‌کردند. این روی‌کرد نه تنها برای تمرین اجتهاد و تربیت شاگردان، بل که برای آماده‌گی فقهی در برابر رخدادهای آینده به کار گرفته می‌شد. کتاب‌های فتاوی احناف، به‌خصوص «الجامع الصغیر» و «الجامع الکبیر» اثر محمد بن حسن شیبانی ^{رحمه‌الله}، سرشار از این گونه مسائل فرضی است که برخی از آن‌ها بعدها در واقعیت تحقق یافت و نشان داد که این شیوه، کارآمد بالایی در پاسخ‌گویی به حوادث نوپدید دارد. به‌عنوان نمونه، امام ابوحنیفه ^{رحمه‌الله} مسأله‌یی را مطرح کرد که اگر مردی سال‌ها غایب شود و همسرش گمان مرگ او را ببرد و ازدواج مجدد کند، سپس شوهر بازگردد، حکم این ازدواج چیست؟ این گونه فروض، حتا پیش از وقوع، با دقت بررسی و حکم آن‌ها استخراج می‌شد (ابوزهره، ۱۹۴۷م: ۲۵۹). از دیدگاه پژوهش‌گران، این گرایش در مکتب حنفی بیش از سایر مذاهب اهل سنت گسترش یافت؛ زیرا روش عقلی و قیاسی این مکتب ظرفیت بیش‌تری برای طرح و پاسخ‌گویی به فروض احتمالی فراهم می‌کرد (ابن عابدین، ۲۰۰۳م: ۳۵/۱).

۴. تفاوت فقه افتراضی با فقه واقع

بین فقه افتراضی و فقه واقعی تفاوت‌های بنیادینی وجود دارد. جدول زیر برخی از این تفاوت‌ها را نشان می‌دهد:

موضوع	فقه افتراضی	فقه الواقع
موضوع	مسائل فرضی و محتمل‌الوقوع	مسائل تحقق‌یافته و واقعی
هدف	آموزش، تربیت فقیه، پیش‌بینی مسائل آینده	آموزش، پاسخ به نیازهای فعلی مکلفان
منهج	تخیلی - عقلی - استنباطی	واقعی - عینی - اجتهادی
نقش زمان	نگاه به آینده و آینده‌پژوهی فقهی	توجه به حال و گذشته
کاربرد	در کتاب‌نویسی، مناظرات علمی، فقه تطبیقی، سیاست‌گذاری	در فتوا، قضاوت، افتاء و اجرای احکام

چنان‌که در جدول بالا مشاهده می‌شود، فقه افتراضی و فقه واقعی از نظر موضوع، هدف، روش، نقش زمان و حوزه کاربرد، تفاوت‌های اساسی دارند؛ فقه افتراضی به بررسی مسائل فرضی و محتمل‌الوقوع می‌پردازد و با روی‌کردی تخیلی، عقلی و استنباطی، نگاهی آینده‌نگر دارد و بیش‌تر در آموزش، تربیت فقیه، پیش‌بینی مسائل نوپدید، کتاب‌نویسی، مناظرات علمی و سیاست‌گذاری‌های فقهی

کاربرد دارد. در مقابل، فقه واقعی بر مسائل بالفعل و تحقق‌یافته متمرکز است و با روی‌کردی عینی و اجتهادی، به نیازهای جاری مکلفان پاسخ می‌دهد و بیش‌تر در حوزه فتوا، قضاوت و اجرای احکام شرعی نقش‌آفرین است؛ با این حال، تفاوت زیادی میان این دو وجود ندارد و حتی می‌توان فقه واقع را شاخه‌یی از فقه افتراضی دانست، با این تفاوت که فقه واقع بر پایه رویدادی واقعی بنا می‌شود و تنها به نتایج آن توجه دارد، درحالی که افتراض بر واقعیهی فرضی و تصویری استوار است، که هنوز اتفاق نیفتاده است؛ بنابراین، فقه افتراضی دامنه‌یی گسترده‌تر دارد؛ ولی فقه واقع از آن جداشدنی نیست و از نظر مبنا و اصول، تفاوتی اساسی با آن ندارد (مالکی / لونیس، ۲۰۲۰م: ۱۳).

۵. فقه افتراضی در میان دو روی‌کرد اهل رأی و اهل حدیث

فقه افتراضی در مکتب فقهی عراق، یعنی مدرسه اهل رأی، در اواخر دوره اموی و پیش از امام ابوحنیفه^{رحمه‌الله} شکل گرفت و با رهبری ایشان به اوج رسید. این مکتب با تکیه بر معقول‌المعنا بودن احکام، جست‌وجوی علت‌ها، احتیاط در پذیرش خبر واحد و گسترش قیاس، به طرح و بررسی مسائل پیش‌نیامده پرداخت. امام اعظم ابوحنیفه^{رحمه‌الله} با منهجی آینده‌نگر، به تفریع فروع و فرض حوادث آینده اقدام کرد و پیروانش حتی فروض بسیار بعید یا محال را در حوزه‌های مختلف، مانند طلاق و برده‌گی بررسی کردند. همین امر باعث شد این گروه به «أرأیتین» یا «اصحاب رأیت» شهرت یابد (الحاج، ۲۰۱۹م: ۳۳-۳۵). در مقابل، مکتب اهل حدیث با این گرایش مخالفت کرده و طرح مسائل فرضی را نوعی اغلوطات و تکلف در دین می‌دانستند که موجب غفلت از سنن و حقیقت شریعت می‌شود. آنان با استناد به قرآن، سنت پیامبر^{صلی‌الله‌علیه‌وسلم} و آثار صحابه، از طرح این مسائل نهی می‌کردند و با استناد به آیاتی چون «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسْأَلُكُمْ» (مائده: ۱۰۱) «ای کسانی که ایمان آورده اید! از چیزهای نپرسید که اگر برای شما آشکار گردد، شما را اندوه‌گین کند»؛ و احادیثی مانند «دَعُونِي مَا تَرَكْتُكُمْ، إِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِسُؤَالِهِمْ وَاخْتِلَافِهِمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ...» (بخاری، ۲۰۰۰م: شماره حدیث ۷۲۸۸ / مسلم، ۲۰۰۰م: شماره حدیث ۱۳۳۷). «تا وقتی شما را رها کرده‌ام (و امری نکرده‌ام) مرا (با همان مسائلی که به شما می‌گویم) رها کنید...»؛ و چهره‌هایی مانند امام احمد بن حنبل و برخی اصحاب امام مالک^{رحمهم‌الله} از پاسخ به پرسش‌های غیرواقعی خودداری می‌کردند. این روی‌کرد موجب شد اهل حدیث، اهل رأی را با القاب انتقادی یاد کنند و شاگردان خود را از هم‌نشینی با آنان بازدارند. (همان: ۳۵-۴۰)؛ با این حال، تبادل علمی، مناظرات فقهی و سفرهای علمی موجب نزدیکی نسبی این دو مکتب شد. فقیهانی چون شافعی، مالک، احمد بن حنبل و محمد بن حسن شیبانی^{رحمهم‌الله} از یک‌دیگر بهره بردند و ترکیبی از فقه عراقی و حجاز شکل گرفت. با وجود این تعامل، هر دو سو در مقاطعی دچار افراط شدند؛

برخی از اهل حدیث با بستن باب مسائل فرضی دایره فهم خود را محدود کردند و برخی از اهل رأی با زیاده‌روی در طرح فروض محال، به تعصبات و مجادلات شخصی کشیده شدند (حنبل، ۱۴۰۸ه: ۱/ ۲۴۸). این تفاوت روی کرد، ریشه در اختلاف روش‌شناختی و منابع استنباط داشت. مکتب اهل رأی، اجتهاد در مسائل فرضی را برای آماده‌گی در برابر نوازل آینده ضروری می‌دانست. در مقابل، مکتب اهل حدیث با استناد به نصوص دینی و سنت صحابه، ورود به مسائل غیرواقعی را بی‌ثمر و حتا مضر می‌شمرد. این اختلاف نگرش، در طول تاریخ بر شکل‌گیری ساختار فقه اسلامی و مسیر گسترش آن اثر گذاشته است.

۶. حکم افتراض مسائل فقهی

در بررسی پیدایش فقه افتراضی، اختلاف نظر میان فقیهان در دو مکتب اهل رأی و اهل حدیث درباره حکم این نوع فقه مطرح شده است. در این زمینه، دو دیدگاه وجود داشت: گروهی این شیوه را مردود یا ناپسند می‌دانستند؛ زیرا پرداختن به آن را بی‌فایده و موجب اتلاف وقت و انرژی تلقی کرده و معتقد بودند ممکن است به مجادلات بی‌حاصل و نزاع بینجامد. در مقابل، گروهی دیگر این فقه را جایز و قابل تأیید می‌دانستند و استدلال می‌کردند که چنین روی‌کردی، نوعی آماده‌گی برای مواجهه با هر حادثه و مسأله‌ای است تا در صورت وقوع، فقیه در شناخت حکم آن دچار سرگردانی نشود. هرچند بعدها، بر اثر ارتباطات علمی، مناظره‌ها و بهره‌گیری متقابل، دیدگاه‌های فقیهان دو مکتب به یک‌دیگر نزدیک‌تر شد، اما همچنان کسانی هستند که این شیوه را منع می‌کنند. در این مبحث، دلایل هر یک از این دو گروه بررسی خواهد شد.

۶-۱. دیدگاه و دلایل مخالفان

به باور مخالفان، طرح مسائل فرضی و استنباط احکام شرعی آن‌ها جایز نیست. این دیدگاه، نظر بسیاری از علمای سلف بوده و به اهل حدیث نسبت داده می‌شود. چنین نظری از عمر بن خطاب و فرزندش عبدالله، عمار بن یاسر، ابی بن کعب، زید بن ثابت و معاویه بن ابی‌سفیان ^{رضوان‌الله‌علیه‌م اجمعین} نقل شده است؛ هم‌چنین از عامر شعبی و اوزاعی، و نیز از مالک بن انس، شافعی و احمد بن حنبل روایت شده و ابواسحاق شاطبی در الموافقات نیز آن را تأیید کرده است. مهم‌ترین دلایل آنان عبارت است از:

الف: استناد به آیه قرآن: «لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ سُؤْكُمْ» (مائده: ۱۰۱)؛ «از چیزهایی نپرسید که اگر حقیقت آن‌ها بر شما آشکار شود، شما را اندوه‌گین می‌کند». در این آیه از پرسش‌های پیش‌دستانه و مکرر که فایده‌یی در بر ندارد و باید طرح آن‌ها تا هنگام وقوع‌شان به تأخیر افتد، نهی آمده

است. این آیه درواقع تأدیبی از سوی خداوند متعال برای بنده‌گان مؤمن است و نهی از آن که درباره چیزهایی بپرسند و گنج‌کاوی کنند که پرسش و جست‌وجو درباره آن‌ها سودی برای‌شان ندارد؛ زیرا اگر آن امور برای‌شان آشکار شود، ممکن است آن‌ها را اندوه‌گین کرده و شنیدنش بر آنان گران آید. (ابن کثیر، ۱۹۹۳م: ۱۸۳/۳)؛ هم‌چنان ابن عمر رضی‌الله‌عنه در تفسیر این آیه می‌گفت: «درباره آن‌چه رخ نداده است سؤال نکنید؛ زیرا از عمر رضی‌الله‌عنه شنیدم که کسی را که درباره مسائل پیش‌نیامده سؤال می‌کرد، نفرین می‌نمود» (شاطبی، ۱۴۱۶هـ: ۶۶۰).

ب: استناد به احادیث: مثل حدیث نهی از قیل و قال و کثرت سؤال: «إِنَّ اللَّهَ كَرِهَ لَكُمْ ثَلَاثًا: قِيلَ وَقَالَ، وَإِضَاعَةَ الْمَالِ، وَكَثْرَةَ السُّؤَالِ» (بخاری، ۲۰۰۰م: شماره حدیث ۱۴۷۷). «خداوند سه چیز را برای شما ناپسند می‌دارد: قیل و قال، ضایع کردن مال و پرسش‌های زیاد و بی‌مورد»؛ و حدیث نهی از غلوطات: «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنِ الْغُلُوطَاتِ» (ابوداود، ۱۹۹۹م: شماره حدیث ۳۶۵۶). اوزاعی می‌گوید: مراد از غلوطات، مسائل پیچیده و سخت است (تویجری، ۲۰۰۹م: ۲۸/۱)؛ هم‌چنین حدیث: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فَرَضَ فَرَائِضَ فَلَا تُضَيِّعُوهَا، وَحَدَّ حُدُودًا فَلَا تَعْتَدُوهَا، وَحَرَّمَ أَشْيَاءَ فَلَا تَتَّبِعُوهَا، وَسَكَتَ عَنْ أَشْيَاءَ رَحْمَةً لَكُمْ غَيْرَ نِسْيَانٍ فَلَا تَبْحَثُوا عَنْهَا» (دارقطنی، ۲۰۰۴م: شماره حدیث ۴۳۹۶). «همانا خداوند واجباتی را فرض کرده است، پس آن‌ها را ضایع نکنید؛ و حد و مرزهایی را تعیین کرده است، پس از آن‌ها تجاوز نکنید؛ و از چیزهایی نهی کرده است، پس آن‌ها را مرتکب نشوید؛ و از برخی امور به سبب رخصتی برای شما سکوت کرده است، نه از روی فراموشی، پس درباره آن‌ها جست‌وجو نکنید.» موضع استشهاد از این حدیث، عبارت «وَسَكَتَ عَنْ أَشْيَاءَ رَحْمَةً لَكُمْ غَيْرَ نِسْيَانٍ فَلَا تَبْحَثُوا عَنْهَا» می‌باشد؛ زیرا این جمله نهی از تحقیق و جست‌وجو در امور مسکوت‌عنه دارد، و فقه افتراضی نیز از همین نوع به شمار می‌آید.

۶-۲. دیدگاه و دلایل موافقان

طرفداران این دیدگاه، افتراض مسائل و استنباط حکم آن‌ها را جایز می‌دانند. این نظر، مذهب فقیهان عراق و به‌ویژه امام ابوحنیفه و شاگردان اوست (سرخسی، ۱۹۹۳م: ۲۴۲/۱)؛ هم‌چنان برخی از مالکیه (ابن عربی، ۲۰۰۳م: ۲۱۵/۲)، و نیز برخی از حنابله (حجاوی، بی‌تا: ۳۷۲/۴)، پاسخ به پرسش‌هایی که هنوز به وقوع نپیوسته، اگر احتمال وقوع آن وجود داشته باشد، را مستحب دانسته‌اند. مهم‌ترین دلایل آنان عبارت‌اند از:

الف: استناد به آیات قرآن: نخست فرمایش خداوند متعال: «فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (نحل: ۴۳)، «پس اگر نمی‌دانید، از اهل یاد (آگاهان) بپرسید». وجه دلالت این آیه آن است که خداوند

به پرسیدن امر فرموده، بی‌آن که میان مسائل واقعی یا فرضی (تقدیری) تفاوتی قائل شود (کیسی، ۲۰۱۴م: ۲۵۶). دلیل دیگر آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِن تُبَدَّ لَكُمْ تَسْأَلُوا وَإِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبَدَّ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (مائده: ۱۰۱)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از چیزهایی پرسید که اگر برای شما آشکار گردد، شما را اندوه‌گین می‌سازد؛ و اگر هنگامی که قرآن نازل می‌شود از آن‌ها پرسید، برای‌تان روشن می‌گردد. خداوند از آن‌ها درگذشته است، و خداوند آمرزنده و بردبار است». وجه دلالت چنین است که فقه افتراضی دانشی است که بر تعامل با نصوص از طریق تحلیل و تفسیر استوار بوده و بخشی از این فرایند، به تقدیر و فرض برخی مسائل اختصاص دارد. (همان: ۲۵۶). براین اساس، معنای آیه چنین است: اگر در هنگام نزول قرآن، دربارهٔ مسائلی از منظر تحلیل، تحریم، حکم یا در مواردی که نیاز به تفسیر دارید، سؤال کنید، پاسخ آن برای شما آشکار خواهد شد. پس به‌نوعی پرسش‌های فرضی جایز شمرده شده است. نمونه آن، مدت عدۀ زن مطلقۀ، زنی که شوهرش فوت کرده و نیز زن باردار است، که در قرآن کریم بیان شده، اما دربارهٔ عدۀ زنی که نه عادت ماهانه دارد و نه باردار است، ذکر نشده بود. پس دربارهٔ آن پرسیدند و آیه «وَاللَّائِي يَئْسَنَ مِنَ الْمَحِيضِ ...» (طلاق: ۴) نازل شد.

ب: استناد به احادیث: ابوهریره رضی‌الله‌عنه روایت کرده که مردی نزد پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم آمد و عرض کرد: ای رسول خدا، به من بگوئید: اگر کسی می‌خواست مال مرا - به زور - بگیرد، چه کنم؟ فرمود: «مال خود را به او نده». پرسید: اگر با من درگیر شد چه کنم؟ فرمود: «با او درگیر شده و مقابله کن». عرض کرد: به من بگوئید: اگر مرا کُشت، چه؟ فرمود: «در این صورت، تو شهید هستی». پرسید: بفرمایید اگر من او را بکشم، چه؟ فرمود: «او، دوزخی است» (مسلم، ۲۰۰۰م: شماره حدیث ۱۴۰). در این واقعه پرسش‌کننده، سؤال خود را به‌صورت فرضی و با عبارت «أُرَایت» مطرح کرد، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم نه‌تنها او را نکوهش نکرد، بل که به پرسش او پاسخ داد؛ هم‌چنان روایت شده که مردی از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم پرسید: ای پیامبر خدا، به من بگو اگر بر ما امیرانی گماشته شوند که حق خود را از ما مطالبه کنند، اما حق ما را به ما ندهند، چه فرمانی می‌دهی؟ پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم از او روی برگرداند. سپس دوباره پرسید و باز حضرت روی برگرداند. بار سوم یا دوم که پرسید، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم فرمود: «اسْمَعُوا وَأَطِيعُوا، فَإِنَّمَا عَلَيْهِمْ مَا حُمِلُوا، وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِلْتُمْ» (مسلم، ۲۰۰۰م: شماره حدیث: ۱۸۴۶)، «بشنوید و اطاعت کنید، زیرا بر آنان همان چیزی است که بر دوش‌شان نهاده شده و بر شما نیز آن‌چه بر عهده‌تان گذاشته شده است». این حدیث به‌صراحت شامل فرض آن‌چه ممکن است در آینده رخ دهد و درخواست پاسخ دربارهٔ آن است، و پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم بدون هیچ نکوهشی، به سؤال آن مرد پاسخ داد.

۶-۳. قول راجح

به نظر نگارنده دیدگاه جواز فقه افتراضی بر منع آن ترجیح دارد؛ زیرا:

الف: ادله طرفداران این دیدگاه، با وجود تأکید بر ضوابط و شروط مشخص، بر جواز پرسش از امور هنوز واقع نشده دلالت دارد و حتا در دلایل مخالفان نیز به طور ضمنی پذیرفته شده است؛

ب: مخالفان تنها مسائلی را نفی کرده‌اند که همراه با تعنت، تکلف، یا بیهوده‌گویی باشد، یا مربوط به امور جاهلی، غیبی و محال الوقوع گردد؛ بنابراین، هرگاه هدف بیان و آموزش باشد و این کار در چارچوب شرع انجام گیرد، اشکالی ندارد. ابن قیم^{رحمه‌الله} نیز تصریح کرده است که اگر در مسأله‌بی نص یا اثر باشد، سخن گفتن مجاز است، و در غیر این صورت، چنانچه احتمال وقوع آن زیاد و هدف، بصیرت‌افزایی باشد، پاسخ به آن مستحب است (ابن قیم، ۱۹۹۱م: ۱۷۰/۴)؛

ج: در زمان پیامبر اکرم^{صلی‌الله‌علیه‌وسلم}، طرح چنین پرسش‌ها بدون هیچ سرزنش یا اعتراضی انجام می‌گرفت و پاسخ داده می‌شد. در احادیث، نمونه‌های فراوانی از آن دیده می‌شود (بادپا، ۱۳۹۰ش: ۵۶)؛

د: ابن عربی در پاسخ به استدلال پی‌روان دیدگاه نخست، که به آیه «لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِنْ تُبَدَّلَ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ» استناد کرده‌اند، می‌گوید: «گروهی بر این باورند که بر اساس این آیه، پرسش از حوادث پیش‌نیامده حرام است، اما این برداشت ناشی از فهم نادرست آیه است؛ زیرا آیه به‌صراحت می‌گوید پرسشی ممنوع است که پاسخ آن موجب ناراحتی یا دشواری شود، درحالی‌که در پاسخ به پرسش از حوادث آینده، چنین مفسده‌یی وجود ندارد. به‌علاوه، نهی این آیه در زمان پیامبر^{صلی‌الله‌علیه‌وسلم} به سبب بیم از نازل شدن احکام سخت و مشقت‌بار بر اثر پرسش‌های بی‌جا بوده، اما پس از رحلت ایشان چنین خطری در میان نیست» (ابن عربی، ۲۰۰۳م: ۷۰۰/۲)؛

ه: امام بغوی نیز مسائل فرضی را دو دسته می‌داند: نخست، مسائلی که با هدف آموزش و در امور مورد نیاز دینی مطرح می‌شوند که نه‌تنها جایز، بل که بر اساس آیه «فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ»، مأمور به آن هستیم؛ مانند پرسش‌های صحابه درباره انفال و کلاله. دوم، مسائلی که از روی تکلف مطرح می‌شوند و مصداق حدیثی هستند که می‌گوید: «بزرگ‌ترین مجرم از مسلمانان کسی است که درباره چیزی بپرسد که حرام نیست، اما بر اثر پرسش او، آن چیز حرام شود» (بغوی، ۱۹۸۳م: ۳۰۹/۱)؛

و: طرح مسائل فرضی و استنباط احکام آن‌ها از ویژه‌گی‌های مکتب رأی و فقیهان عراق بود و مذهب حنفی به آن شهرت یافت، هرچند با اعتراض‌هایی نیز روبه‌رو شد. با گذشت زمان و بروز مسائل و رویدادهای نو در میان پیروان همه مذاهب، روشن شد که این روش روی‌کردی پسندیده و سودمند بوده و نقش مهمی در شکوفایی، توان‌مندی و پویایی فقه اسلامی ایفا کرده است (بادپا، ۱۳۹۰ش: ۵۸)؛

ز: امروزه نیز مسائل و حوادث نوپدید بسیاری وجود دارد، که راه‌حل آن‌ها به کمک همین مفروضات و تفریعات فقهی به دست می‌آید، و پژوهش‌گران معاصر این روی‌کرد را به اتفاق تحسین و تأیید می‌کنند؛

ح: اما این که گفته می‌شود فرض مسائل مردود است؛ چون صحابه آن را انجام نداده‌اند، استدلال درستی نیست؛ زیرا دین چیزی را صرفاً به دلیل سابقه تاریخی رد نمی‌کند، بل که معیار، مخالفت یا موافقت آن با اصول شرع است. فقه افتراضی، در چارچوب ضوابط شرعی، خادمی برای دانش فقهی است و به تولید مسائل و احکام سودمند کمک می‌کند. محدودبودن مسائل منقول از صحابه، بیش‌تر به دلیل اشتغال آنان به جهاد، فتوحات، عبادت و نبود فرصت کافی برای تألیف بوده است، نه به دلیل ردّ اصل فرض مسائل. فقه افتراضی از قرن دوم هجری و هم‌زمان با آغاز نهضت تألیف و تصنیف، به‌طور جدی مطرح شد. امامان در حلقه‌های درس، با طرح مسائل فرضی و پاسخ به آن‌ها، بستر آموزش و تفقه را فراهم می‌کردند. این روی‌کرد، اساس شکل‌گیری فقه افتراضی را رقم زد و با توجه به اقوال و شواهد تاریخی، جواز آن - به‌عنوان روشی مشروع و مفید در چارچوب شرع - تأکید می‌شود.

۷. اهمیت افتراضی در علم فقه

فقه اسلامی با انعطاف‌پذیری و گستره منابع خود، زمینه شکل‌گیری فقه افتراضی را فراهم کرده است. از آن‌جا که بسیاری از ادله فقهی، ظنی و قابل تأویل‌اند، مجتهدان هم‌واره نیازمند به‌کارگیری عقل و قواعد اصولی و فقهی بوده‌اند تا بتوانند به مسائل نوپدید پاسخ دهند. فقه افتراضی در حقیقت پاسخی به نیاز جامعه اسلامی برای پیش‌بینی مسائل آینده است؛ پلی میان نصوص و واقعیت اجتماعی که اندیشه اجتهادی را غنی‌تر ساخته و راه را برای فقه نوازل گشوده است (نعیمی، ۲۰۱۴م: ۲۰). اهمیت این شیوه را می‌توان در چند محور اصلی خلاصه کرد: نخست، توجه به بُعد آینده‌نگر و نتایج فتواها که وظیفه‌ی بنیادین برای حفظ مصالح و دفع مفاسد به‌شمار می‌آید. دوم، پُرکردن خلأهای فقهی و بازنگری در برخی فتواها که از نگاه استباقی غفلت کرده‌اند. سوم، ارائه بدیل‌های اسلامی و تمدنی برای زنده‌گی بشر در پرتو جهانی‌بودن اسلام. افزون بر این، فقه افتراضی موجب گسترش منابع فقهی، افزایش دقت در استنباط و فراهم‌کردن ابزارهای نوین برای حل مسائل معاصر شده است (همان: ۲۱).

از جنبه آموزشی، فقه افتراضی شیوه‌ی تمرینی برای تقویت قدرت استنباط و تخریج احکام در میان طلاب و مجتهدان است. بزرگان فقه هم‌چون سرخسی، ابن رشد و شاطبی، و هم‌چنین فقیهان معاصر، طرح مسائل فرضی را در چارچوب آموزش و اجتهاد مجاز و مفید دانسته‌اند (مجموعه نویسندگان، ۱۴۲۷ق: ۳۴/۱). تجربه تاریخی نیز نشان داده که بسیاری از مسائلی که زمانی فرضی و محال پنداشته می‌شدند - مانند تغییر جنسیت، تلقیح مصنوعی و پیوند اعضا - در عمل رخ داده‌اند و چارچوب فقه

افتراضی زمینه بررسی آن‌ها را فراهم کرده است. بدین ترتیب، این شیوه نه تنها مانع از رکود اجتهاد می‌شود، بلکه با ایجاد پیوندی میان گذشته و آینده، امت اسلامی را برای مواجهه با تحولات آماده می‌سازد و به عقلای امت قدرت طراحی الگوهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بر اساس مقاصد شریعت می‌دهد.

۸. نگاه آینده‌نگر به فقه افتراضی

فقه افتراضی چنان‌که پیش‌تر ذکر شد، در حوزه کاری خود نوعی فقه آینده‌نگر است که وقوع نوازل و حوادث را پیش‌بینی می‌کند، و فقیه مسأله را با این عبارت مطرح می‌سازد: «به من بگو اگر چنین و چنان رخ دهد چه حکمی دارد؟» یعنی حالتی که در آینده ممکن است اتفاق بیفتد. بسیاری از مسائل این نوع فقه، که در گذشته به صورت فرضی مطرح شده‌اند، امروزه به بخش جدایی‌ناپذیر فقه اسلامی تبدیل شده‌اند (خلوق، ۲۰۱۳: ۹). قوه تخیل علمی نزد فقیهان، نقش مهمی در ترسیم تصورات آینده و پیش‌بینی بسیاری از احتمالاتی داشته است که امکان وقوع آن‌ها وجود داشت، گرچه برخی از آن‌ها تا پایان عمر انسان‌ها نیز رخ نمی‌داد و حتا وقوع‌شان غیرممکن بود. در حقیقت، فقه افتراضی - به دلیل تکیه بر پیش‌بینی آینده - ارتباط عمیقی با برخی ادله معتبر اجتهادی هم‌چون «اعتبار مآل» دارد؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت دامنه زمانی فقه افتراضی با دامنه زمانی اعتبار مآل یکسان است؛ زیرا هر دو به آینده و پیامدهای مورد انتظار می‌پردازند.

بالین حال، برخی افراد - چه حامدانه و چه ناخودآگاه - تلاش کرده‌اند با مطرح کردن فروع فرضی عجیب، فقه افتراضی را بی اعتبار کنند و با تعمیم دادن این نمونه‌های غیرمعمول، بر کل این دانش حکم کنند. حتا بعضی، از روی سوءنیت، فروع فرضی را برای ایجاد شبهه در اسلام و طعن زدن به عقلانیت فقیهان مطرح کرده‌اند. اما اراده الهی بر آن بوده که بسیاری از پژوهش‌گران، نیاز شدید به این فقه را ابراز کنند؛ چنان‌که مقالاتی در این زمینه نگاشته شده، و کنفرانس‌های متعددی نیز در تأیید ضرورت پیش‌بینی آینده و استشراف پیامدها برگزار گردیده است (همان: ۱۰-۱۶).

۹. دستاوردهای فقه افتراضی

با وجود آن که فقه افتراضی از نگاه حدیث‌گرایان گاهی پیامدهایی منفی داشته است، این آثار در برابر دستاوردهای بزرگ علمی و عملی آن قابل چشم‌پوشی است؛ زیرا هر ایده و عمل کرد مفیدی، در کنار نقاط قوت، طبعاً ضعف‌هایی هم دارد. در ادامه برخی از دستاوردهای فقه افتراضی بیان خواهد شد:

۹-۱. حل مسائل نوپدید با استفاده از پیش‌بینی‌های پیشین

بسیاری از مسائل فرضی که فقیهان در گذشته مطرح کرده بودند، با گذر زمان در واقعیت اتفاق افتاده و فقیهان پسین توانسته‌اند بر پایه همان فرضیات، راه‌حل‌های شرعی برای مسائل جدید بیابند. برای نمونه، مسأله «فاقد الطهورین» - یعنی فردی که به آب و خاک برای وضو و طهارت دست رسی ندارد - در گذشته صرفاً یک بحث فرضی بود، اما امروز در سفرهای فضایی یا پروازهای طولانی کاملاً واقعی و مبتلا به شده است.

الف. توسعه علم اصول فقه: علم اصول فقه که بنیان استنباط احکام و قوانین اسلامی است، بخشی از ساختار و گسترش خود را مدیون طرح مسائل فرضی می‌داند. این علم با مباحثی چون اجتهاد، قیاس، تقلید، انواع دلالت‌ها و تقسیم‌بندی الفاظ قرآن و سنت، بستری علمی برای پاسخ‌گویی به مسائل فرضی و واقعی فراهم کرده است؛

ب. پیدایش و گسترش علم قواعد فقهی: از مهم‌ترین ثمرات فقه افتراضی، شکل‌گیری «علم القواعد الفقهیه» است. وقتی نصوص شرعی پاسخ‌گوی حجم عظیمی از مسائل فرضی نبود، فقیهان به تدوین قواعد کلی برگرفته از قرآن و سنت پرداختند تا این قواعد به‌عنوان اصولی عام، مبنای حل بسیاری از مسائل فرضی و واقعی قرار گیرند. این روی‌کرد باعث شد دایره فقه گسترش یابد و آثار علمی ارزش‌مندی در این زمینه پدید آید. پیش‌گامان این فن، فقیهان حنفی بودند و نخستین تألیف رسمی در این باب را «ابوطاهر دباس» در قرن چهارم هجری با گردآوری هفده قاعده کلی در مذهب ابوحنیفه انجام داد. پس از او عالمانی چون ابن‌نجیم، المقرئ المالکی، سیوطی و ابن‌رجب آثار مهمی در این حوزه نگاشتند؛

ج. رشد علم خلاف، جدل و مناظره: این علوم نیز، هم‌چون اصول فقه و قواعد فقهی، یا در اثر طرح مسائل فرضی به‌وجود آمدند یا دست‌کم در پرتو آن‌ها نظم و تدوین یافتند. فقه افتراضی بستر مناسبی برای گفت‌وگو، استدلال و مناظره علمی میان فقیهان فراهم کرد و موجب ارتقای شیوه‌های بحث و نقد در محافل علمی شد (بادپا، ۱۳۹۰: ۵۹).

۱۰. ضوابط عمومی فقه افتراضی

مقصود از «ضوابط افتراض» مجموعه اصول و معیارهایی است که طرح مسائل فرضی فقهی باید براساس آن انجام شود. مهم ترین این ضوابط عبارت اند از:

ضابطه	توضیح	نمونه کاربرد
۱. التزام به منابع شریعت	هر افتراض باید در چارچوب قرآن، سنت، اجماع و قیاس (و در مواردی استحسان، مصالح مرسله، استحباب و عرف) باشد.	اگر مسأله فرضی در قرآن یا حدیث نص داشته باشد، بیان حکم آن واجب می شود؛ مثل بحث جواز یا عدم جواز مسح بر خف از جنس های مختلف.
۲. پرهیز از ایجاد حرج و مشقت	افتراض نباید تکالیفی ایجاد کند که با روح آسان گیری شریعت منافات دارد.	رد مسائلی که موجب عسر و حرج شدید برای مکلفان می شود، مانند افتراض های پیچیده و غیرعملی در عبادات.
۳. امکان تصور عقلی	مسأله فرضی باید در محدوده عقل سلیم قابل تصور باشد، نه اموری محال و غیرواقعی.	بحث «بانک شیر مادران» نمونه ای از فرضیه قابل تصور است، در مقابل فرض داشتن انسان با دو بال که محال است.
۴. محدود بودن به دایره ممکنات	افتراض باید درباره امور ممکن الوقوع باشد و از محالات عقلی یا عاداتی پرهیز شود.	طرح مسأله «اگر زنی دو بار به یک کودک شیر دهد» در مقابل فرض محال «اگر انسان از خود باردار شود».
۵. عدم تعارض با حقایق علمی	فرضیه های مخالف واقعیت های علمی قطعی، فاقد اعتبارند.	باطل بودن فرضیه «بارداری انسان از خودش» که علم پزشکی آن را محال دانسته است.
۶. توجه به نوادر و مستجدات	افتراض باید به مسائل نوپدید و نادر بپردازد که در آینده ممکن است تحقق یابد.	بررسی مسائل نوینی چون تلقیح مصنوعی، تغییر جنسیت یا پیوند اعضا.

این ضوابط تضمین می کند که فقه افتراضی به ابزاری علمی، ثمربخش و هم سو با مقاصد شریعت تبدیل شود، نه بازی ذهنی یا اتلاف وقت؛ بنابراین، فقه افتراضی زمانی مشروع و سودمند است، که در محدوده منابع شرعی، قابل تصور عقلانی، منطبق با واقعیات علمی، خالی از تکلف و مشقت و ناظر به مسائل نوپدید باشد. در غیر این صورت، به جای غنی سازی اجتهاد، به «اغلو طات» و مشغولیات بی ثمر تبدیل خواهد شد (نعمی، ۲۰۱۴م: ۲۷-۳۱).

۱۱. جای گاه فقه افتراضی در اصول فقه حنفی

فقه افتراضی در مکتب حنفی بر چند اصل مهم استوار است، که مهم ترین آن ها قیاس، استحسان، سدّ ذرائع و عُرف هستند. قیاس امکان می دهد حکم یک مسأله واقعی به مسائل فرضی تعمیم داده شود و از پیش پاسخی روشن برای آن آماده گردد. استحسان انعطاف پذیری بیش تری فراهم می آورد تا فقیه در صورت تعارض نتیجه قیاس با عدالت یا مصلحت، حکمی مناسب تر برگزیند. سدّ ذرائع از پیامدهای زیان بار احتمالی جلوگیری می کند. عُرف نیز به ویژه در مسائل اجتماعی و معاملاتی متغیر، به عنوان منبعی

معتبر در صورت نبود نص یا قیاس، نقشی تعیین‌کننده در استنباط دارد. به این ترتیب، ترکیب این اصول، فقه حنفی را به نظامی پویا و آینده‌نگر تبدیل کرده است، که نه تنها به مسائل جاری پاسخ می‌دهد، بل که برای رویدادهای احتمالی و مسائل نوپدید نیز راه‌حل‌هایی منسجم و هماهنگ با مقاصد شریعت ارائه می‌کند.

الف. قیاس: در مکتب حنفی، قیاس تنها ابزار استنباط احکام برای وقایع تحقق‌یافته نیست، بل که در تحلیل و استخراج احکام مسائل فرضی و احتمالی نیز نقش بنیادین دارد. فقیهان حنفی با بهره‌گیری از قیاس جلی و خفی، قواعد کلی را بر فروض گوناگون و شرایط متغیر تطبیق می‌دادند. در حقیقت، قیاس از مهم‌ترین ابزارهای فقیه در فقه تقدیری است؛ زیرا با کشف علت مشترک، امکان می‌دهد حکم واقعی فرضی به‌طور مستند و منطقی استنباط شود. به همین دلیل، تمرکز بر «تعلیل» در قیاس، راهی برای استفاده آموزشی و تمرینی در فقه افتراضی ایجاد کرد و توانایی طلاب را در فهم نصوص و استخراج احکام تقویت نمود (زیدان، ۲۰۰۱م: ۱۵۳).

نمونه‌های متعددی از قیاس افتراضی در سنت و سیره وجود دارد. پیام‌بر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم قضاوت در حال غضب را نهی کرد و فرمود: «لَا يَقْضِيَنَّ حَكْمٌ بَيْنَ اثْنَيْنِ وَهُوَ غَضَبَانِ» (بخاری، ۲۰۰۰م: شماره حدیث ۷۱۵۸)؛ زیرا این حالت موجب تشویش فکر و مانع از درک درست حق می‌شود؛ فقیهان این علت را تعمیم دادند و هرگونه تشویش ذهنی را مانع قضاوت دانستند؛ هم‌چنین، خلیفه چهارم مسلمانان، حضرت علی بن ابی طالب رضی‌الله‌عنه حد شارب خمر را به قاذف قیاس کرد و حکم هشتاد تازیانه برایش مقرر داشت (دارقطنی، ۲۰۰۴م: شماره حدیث ۳۳۴۴). این نمونه‌ها نشان می‌دهد قیاس نه تنها در احکام واقعی، بل که در مسائل فرضی نیز ابزاری برای توسعه، تعمیق و پویایی فقه بوده و جای‌گاهی اساسی در فقه افتراضی یافته است (نعیمی، ۲۰۱۴م: ۵۷).

ب. استحسان: استحسان در همه اقسام خود - خواه به نص، خواه به اجماع، خواه به مصلحت و یا به قیاس - به معنای عدول از قیاس ظاهری به دلیل وجود مصلحت قوی‌تر یا دفع ضرر بزرگ‌تر است، (نمله، ۱۹۹۹م: ۹۹۱/۳). در فقه تقدیری جای‌گاه ویژه‌ی دارد. فقیه در بسیاری از فروض تقدیری، برای رسیدن به مصلحت یا گریز از حرج، به استحسان تمسک می‌جوید. این روی کرد در آثار امام محمد بن حسن شیبانی و دیگر فقیهان حنفی به‌وضوح دیده می‌شود و موجب می‌گردد فروض تقدیری با روی‌کردی انعطاف‌پذیر و واقع‌گرایانه تحلیل شوند (ابوزهرة، ۱۹۴۷م: ۵۷۲).

نمونه روشن این اصل در فقه، مسأله «دین مشترک» است: دین مشترک، آن است که برای دو نفر یا بیش‌تر در ذمه فرد سومی براساس سبب واحدی ثابت شده باشد. در چنین صورتی، اگر یکی از دو طلب‌کار سهم خود را از بده‌کار بگیرد، حق ندارد آن را به‌طور کامل برای خود اختصاص دهد، بل که

شریک او در دین نیز حق دارد سهم خود را از آن طلب کند. فقیهان چنین فرض کرده‌اند که اگر مال دریافتی در دست طلب‌کار قابض پیش از آن که طلب‌کار دوم سهم خود را بگیرد تلف شود، مقتضای قیاس ظاهر این است که خسارت بر عهده هر دو طلب‌کار باشد؛ زیرا همان‌طور که در صورت سالم ماندن مال، هر دو در آن شریک هستند، پس در صورت تلف شدن نیز باید هر دو زیان آن را متحمل شوند (ابن عابدین، ۲۰۰۳م: ۲۷۳/۶)؛ اما براساس استحسان، مال تلف شده تنها از سهم همان طلب‌کار قابض به حساب می‌آید و سهم طلب‌کار دوم هم‌چنان محفوظ است؛ زیرا او در اصل ملزم به مشارکت در آنچه هم‌کارش قبض کرده، نبوده است. درواقع، او می‌تواند سهم قبض شده را به همان شریک واگذارد و خودش برای گرفتن حَقش مستقیماً به بده‌کار مراجعه کند.

ج. سَدِّ ذُرَائِع: سَدِّ ذُرَائِع از نزدیک‌ترین ادله به فقه افتراضی است و این ارتباط از چند جهت قابل توضیح است: نخست، سَدِّ ذُرَائِع در اصل نوعی پیش‌بینی و فرض احتمال وقوع فساد در آینده است تا از آن پیش‌گیری شود. دوم، طرح مسائل فرضی در چارچوب سَدِّ ذُرَائِع، ناظر به جلب مصالح و دفع مفاسد و حفظ مقاصد شریعت است. سوم، این اصل بر مبنای «اعتبار مَال» استوار است؛ یعنی اعمال از جهت نتایج و پیامدهایشان سنجیده می‌شوند، نه صرفاً از جهت ذات آن‌ها (خلوق، ۲۰۱۳م: ۱۲۱). مثال روشن این اصل در قرآن کریم، نهی خداوند متعال از به‌کاربردن واژه «رَاعِنَا» برای خطاب به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا...» (بقره: ۱۰۴)، هرچند مسلمانان قصد خیر داشتند، اما این کلمه می‌توانست وسیله‌ای برای یهودیان شود تا پیامبر را با آن دشنام دهند یا معنایی فاسد از آن برداشت کنند. این نمونه نشان می‌دهد که شارع مقدس، توجه به پیامدهای احتمالی آینده را ضروری می‌داند.

د. عُرْف: عرف و فقه افتراضی در این نکته مشترک‌اند که هر دو بر پایه رعایت مصالح مردم استوارند. عُرْف وسیله‌ای است که شریعت آن را به‌عنوان مبنایی عقلایی برای سنجش مصالح پذیرفته است. نمونه بارز آن در تقدیر نفقه دیده می‌شود که قرآن کریم در آیه ۷ سوره طلاق می‌فرماید: «لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ...»؛ این بیان شرعی مقدار مشخصی برای نفقه تعیین نکرده، بلکه آن را براساس توان مالی و شرایط زنده‌گی مرد، به عُرْف واگذار کرده است؛ زیرا اگر مقدار ثابتی تعیین می‌شد، ممکن بود برخی از افراد توان پرداخت آن را نداشته باشند یا در گذر زمان و تغییر اوضاع، آن مقدار کافی نباشد. این نشان می‌دهد که شریعت به آن‌چه در آینده ممکن و متوقع است نیز توجه داشته است (همان: ۱۳۳). عُرْف به‌طور طبیعی با تغییر زمان، مکان، شرایط و نیازهای مردم دگرگون می‌شود و احکام شرعی مبتنی بر آن نیز باید به تناسب تغییر کند تا با مقاصد شریعت و مصالح مردم هماهنگ بماند. از همین رو، پیوند عمیقی میان عرف و فقه افتراضی وجود دارد؛ زیرا تغییر اوضاع و ارتباط احکام با عادات و رسوم، فقیه را ناگزیر

می‌سازد که عرف را در بررسی مسائل فرضی در نظر گیرد، به‌ویژه در مسائلی که به سنت‌ها و عادات خاص یک جامعه یا قریه مربوط می‌شود.

۱۲. کاربرد فقه تقدیری در پاسخ‌گویی به چالش‌های نوپدید فقهی

منابع فقهی مجموعه‌یی از مسائل فرضی / تقدیری را برای ما حفظ کرده‌اند، که در عصر فقیهانی که آن‌ها را طرح کرده‌اند وجود نداشته، یا بسیار نادر و شگفت‌انگیز بوده است. با این حال، همین مسائل در روزگار ما سود فراوانی داشته و هنگام تحقق در زمان‌های متأخر، فقیهان کرام را در میدان عمل یاری رسانده و پاسخ‌های آماده‌یی در اختیارشان گذاشته است. اگرچه فقه افتراضی در آغاز مجموعه‌یی از مسائل نظری بوده که هنوز واقع نشده یا احتمال وقوع‌شان اندک بود، اما واقع‌بینی و دوراندیشی فقیهانی که آن‌ها را مطرح کردند، در کنار وسعت دانش و ژرفای آگاهی‌شان، باعث شد که بسیاری از آن فرضیات، امروزه در قالب نوازل معاصر تحقق یابند.

در عصر حاضر، تحولات گسترده‌یی در حوزه‌های اجتماعی، پزشکی، اقتصادی و فناوری پدید آمده و پرسش‌های متعددی را در فهم دیدگاه‌های فقهی مرتبط ایجاد کرده است که پیشینه‌یی در فقه سابق ندارند یا شکل جدید آن‌ها نیازمند تحلیل جدید است. در چنین شرایطی، فقه افتراضی به‌عنوان ابزاری نوین و آینده‌نگر، نقش مؤثری در پاسخ‌گویی به این مسائل ایفا می‌کند. در ادامه، چند مثال تطبیقی که نشان‌دهنده کاربرد مهم فقه افتراضی در قضایای معاصر است، اشاره می‌شود:

۱۲-۱. کاربرد فقه افتراضی در قضایای طبی

فقه افتراضی یا تقدیری، به‌عنوان یکی از روش‌های اجتهادی در مکتب حنفی و دیگر مکاتب فقهی، نقشی برجسته در تحلیل مسائل نوپدید طبی ایفا می‌کند. بسیاری از چالش‌های معاصر در حوزه طبی، مانند پیوند اعضا، مرگ مغزی، سقط جنین در شرایط خاص، شبیه‌سازی، تغییر جنسیت، و لقاح مصنوعی، از مسائلی‌اند که بررسی آن‌ها بدون بهره‌گیری از فرضیات و تقدیرات فقهی دشوار است. در همین چارچوب، فقیهان معاصر بر پایه اجتهادات قدیم درباره بازگرداندن عضو جداشده، به مسأله زراعت اعضا پرداخته‌اند. اجماع آنان بر جواز انتقال خون از یک انسان به دیگری، و نیز حرمت انتقال عضو که به‌طور مستقیم حیات اهداکننده را از بین می‌برد (مانند قلب) قرار گرفته است (قره‌داغی، ۱۴۲۶هـ: ۴۹۲)؛ هم‌چنین در مواردی که انتقال عضو هیچ ضرری در پی ندارد، حکم به جواز داده‌اند، و اگر ضرری جزئی بر اهداکننده وارد شود بدون آن‌که حیاتش تهدید گردد، جمهور آن را جایز و برخی فقیهان آن را ممنوع دانسته‌اند (قرضاوی، ۱۹۹۵م: ۲۱۱).

مجمع فقه اسلامی در کنفرانس چهارم خود در جده (۱۴۰۸هـ/۱۹۸۸م) پس از بررسی‌های فقهی و طبی، زراعت اعضا را در سه بخش مورد مطالعه قرار داد: نخست، انتقال از انسان زنده، که شامل جواز انتقال عضو از بدن خود فرد به خودش و نیز انتقال اعضای تجدیدپذیر مانند خون و پوست به دیگری است، اما انتقال اعضای حیاتی مانند قلب و کبد از زنده به زنده ممنوع اعلام شد. دوم، انتقال از مرده، که در صورت تحقق مرگ قطعی مغزی یا قلبی و با اذن میّت یا ورثه جایز دانسته شد. سوم، استفاده از اعضای جنین در سه حالت (سقط طبیعی، سقط طبی یا جنایی، و لقاح آزمایش‌گاهی) که هم‌چنان محل بحث و بررسی است؛ بنابراین، حکم کلی آن است که انتقال اعضا تنها زمانی جایز است که منفعت آن بر ضرر غلبه داشته باشد و منجر به حفظ حیات یا کارکرد اساسی بدن گردد؛ درحالی‌که فروش اعضای انسان به هر صورت ممنوع است (مجمع فقه اسلام، ۱۹۸۸م: ۸۵-۹۰).

۱۲-۲. فقه افتراضی در عرصه معاملات

فقه تقدیری در حوزه اقتصاد و بانک‌داری نوین نقشی اساسی ایفا می‌کند؛ زیرا بسیاری از قراردادهای ابزارهای مالی جدید در عصر فقیهان پیشین وجود نداشته و تنها از طریق فرض و تحلیل تقدیری قابل بررسی بوده‌اند. فقیهان معاصر با بهره‌گیری از اصولی مانند قیاس، استحسان و مراعات مصالح مرسله، توانسته‌اند برای معاملات ربوی و نهادهای مالی مدرن راه‌حل‌های جای‌گزین اسلامی ارائه دهند. از جمله این موارد، نقش فقه افتراضی در عرصه معاملات است که فقیهان گذشته با طرح فرض‌هایی درباره صحت عقد بیع در غیاب طرفین؛ راه را برای پذیرش معاملات غیرحضوری هم‌وار ساختند (کیسی، ۲۰۱۴م: ۲۷۷). آنان بیان داشتند که اگر فروشنده و خریدار از راه دور معامله کنند، یا اگر شخصی مالی را برای غایب بفروشد و او پس از اطلاع بپذیرد، عقد صحیح است؛ هم‌چنین، استفاده از رسول یا نوشتار معتبر برای ایجاب و قبول به منزله حضور واقعی تلقی گردیده است (کاسانی، ۲۰۱۴م: ۲۷۷). براساس دیدگاه فقیهان، صحت عقد مشروط به سه امر است: وضوح ایجاب و قبول، تطابق میان آن دو، و اتصال زمانی میان‌شان. این اصول سبب شد که فقه اسلامی از ره‌گذر فرض غیبت طرفین، چارچوب نظری لازم را برای معاملات مدرن مانند مکاتبه، عقد از راه دور و حتی قراردادهای الکترونیکی فراهم آورد و پیوندی میان فقه قدیم و نیازهای حقوقی معاصر برقرار سازد (زحیلی، ۱۹۹۷م: ۴/ ۲۹۴۳).

۱۲-۲. کاربرد فقه افتراضی در عرصه زنان و خانواده

در بسیاری از جوامع معاصر، ساختار خانواده و نقش‌های جنسیتی در حال تغییر است و این امر پرسش‌های تازه‌ای را در حوزه فقه خانواده به‌وجود آورده است. مسائلی چون ولایت و حضانت فرزندان،

اشتغال زنان، استفاده از رحم جایگزین و تلقیح مصنوعی از جمله چالش‌هایی‌اند که تحلیل آن‌ها بدون بهره‌گیری از فقه افتراضی دشوار است. فقه تقدیری با طرح فروض مختلف و بررسی احتمالات، زمینه‌ی فراهم می‌آورد تا فقیه بتواند پیشاپیش به پرسش‌هایی پاسخ دهد که در زمان فقیهان متقدم مطرح نبوده است. بدین ترتیب، این شیوهٔ اجتهادی، ابزاری کارآمد در انطباق احکام شریعت با شرایط متحول زنده‌گی خانواده‌گی و اجتماعی امروز به‌شمار می‌آید.

نمونه بارز آن موضوع شبیه‌سازی انسانی است که به معنای ایجاد موجودی هم‌سان ژنتیکی با دیگری تعریف می‌شود و به دو شیوه «شکافتن تخمک بارور» و «انتقال هستهٔ یک سلول بدنی به تخمک بدون هسته» انجام می‌گیرد. فقیهان معاصر در حکم این پدیده اختلاف نظر دارند: گروهی آن را به دلیل تغییر در «آفرینش الهی» و نقض سنت طبیعی تولیدمثل، به‌طور مطلق حرام می‌دانند؛ درحالی‌که گروهی دیگر، جواز مشروط آن را در مواردی که منافع طبّی مهمی هم‌چون درمان بیماری‌های صعب‌العلاج بر آن مترتب باشد، پذیرفته‌اند (کریم، ۱۴۵۳هـ: ۱۰). نهمین همایش فقهی - پزشکی در دارالبیضاء (۱۹۹۷م) در نهایت، شبیه‌سازی کامل انسان را ممنوع اعلام کرد، اما بررسی موارد استثنایی را در پرتو مقاصد شریعت و پیش‌رفت‌های علمی آینده ممکن دانست. این نمونه نشان می‌دهد که فقه افتراضی نه‌تنها در حوزهٔ طب، بل که در حوزهٔ زنان و خانواده نیز می‌تواند چارچوب نظری مناسبی برای پاسخ‌گویی به مسائل نوپدید و پیچیده فراهم آورد (الحاج، ۲۰۱۹م: ۲۳۲).

۱۳. مناقشه

فقه افتراضی در مذهب حنفی، هرچند به‌عنوان یکی از عوامل مهم پویایی و آینده‌نگری فقه اسلامی شناخته می‌شود، همواره محل مناقشه میان فقیهان و اصولیان بوده است. مهم‌ترین محور این مناقشه، نسبت فقه افتراضی با نصوص شرعی و فقه واقع است. منتقدان این روی‌کرد، افراط در فرض‌سازی مسائل غیرواقعی را موجب دورشدن فقه از نیازهای عینی جامعهٔ دانسته و آن را زمینه‌ساز اشتغال ذهنی فقیه به فروعات نادر یا بعیدالوقوع تلقی کرده‌اند؛ به‌ویژه آن‌که در برخی روایات، از پرسش‌های فرضی و بی‌ثمر نهی شده است.

در مقابل، مدافعان فقه افتراضی حنفی تأکید می‌کنند، که افتراض مورد نظر این مکتب، نه فرض‌سازی ذهنی بی‌ضابطه، بل که پیش‌بینی عقلانی مسائل محتمل در چارچوب اصول، مقاصد شریعت و قواعد معتبر اجتهادی است. از این منظر، فقه افتراضی نه تنها تعارضی با نصوص ندارد، بل که ابزاری برای فهم عمیق‌تر آن‌ها و تطبیق اصول کلی بر مصادیق آینده به‌شمار می‌رود. تجربهٔ تاریخی فقه

حنفی نیز نشان می‌دهد که بسیاری از فروعات افتراضی مطرح‌شده در آثار پیشینیان، در گذر زمان به مسائل واقعی و مورد ابتلای جوامع اسلامی تبدیل شده‌اند.

باین‌حال، پذیرش کارآمدی فقه افتراضی، به‌معنای نادیده‌گرفتن ضرورت ضابطه‌مندی آن نیست. افتراض مسائل فقهی در صورت فقدان ضوابط روشن، می‌تواند به تکثیر فروعات غیرکاربردی، گسست میان فقه و واقعیت اجتماعی، و حتا تضعیف اعتماد عمومی به فقه بینجامد؛ ازاین‌رو، التزام به معیارهایی چون احتمال وقوع، ارتباط با نیازهای واقعی جامعه، سازگاری با مقاصد شریعت و پرهیز از تعارض با نصوص قطعی، شرط اساسی مشروعیت و کارآمدی فقه افتراضی است.

درنهایت، مناقشه پیرامون فقه افتراضی حنفی نشان می‌دهد که مسأله اصلی، اصل افتراض نیست، بل که چه‌گونه‌گی و حدود آن است. اگر این روی‌کرد در چارچوب ضوابط علمی و با نگاه آینده‌پژوهانه به کار گرفته شود، می‌تواند نقشی تعیین‌کننده در ارتقای فقه معاصر و پاسخ‌گویی نظام‌مند به چالش‌های نوپدید ایفا کند؛ اما در صورت رهاشدن از این چارچوب‌ها، احتمال انحراف آن از کارکرد اصلی خود وجود خواهد داشت.

۱۳. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۱۳-۱. نتیجه‌گیری

فقه افتراضی در مکتب حنفی نه‌تنها یک روش آموزشی برای تقویت استنباط فقهی است، بل که ابزاری آینده‌نگر و کارآمد برای پاسخ‌گویی به مسائل نوپدید در عرصه‌های مختلف، از پزشکی و معاملات تا مسائل خانواده، محسوب می‌شود. این روی‌کرد با تکیه بر اصولی چون قیاس، استحسان، سدّ ذرائع و عرف، و با رعایت ضوابط شرعی و مقاصد شریعت، توانسته است پلی میان نصوص ثابت و واقعیت‌های متغیر ایجاد کند. بررسی تاریخی نشان می‌دهد که امام ابوحنیفه و شاگردانش با جسارت علمی، بسیاری از مسائل فرضی را طرح و تحلیل کردند که امروزه در قالب مسائل مستحدثه عینیت یافته‌اند؛ هم‌چنین، علی‌رغم مخالفت‌های اولیه از سوی برخی محدثان، اجماع تدریجی فقیهان بر سودمندی این روش، در چارچوب ضوابط معین شکل گرفته است. در عصر حاضر، با شتاب فزاینده تحولات علمی، فناوری و اجتماعی، احیای آگاهانه و نظام‌مند فقه افتراضی می‌تواند نقش محوری در پویایی فقه اسلامی و کارآمدی آن در مواجهه با چالش‌های نوین ایفا کند. این ظرفیت نه تنها به حفظ اصالت شریعت کمک می‌کند، بل که فقه را به ابزاری زنده، پویا و پاسخ‌گو برای نسل‌های آینده تبدیل می‌نماید.

۱۳-۲. پیش‌نیادها

۱. طرح مسائل فرضی باید در چارچوب اصول معتبر استنباطی و مقاصد کلی شریعت هم‌چون عدالت، رحمت و دفع مفاسد انجام گیرد تا از فروض غیرواقعی و انحراف جلوگیری شود؛
 ۲. نهادهای علمی و مراکز پژوهشی باید فقه افتراضی را به‌عنوان ابزاری کارآمد در پیش‌بینی تحولات و حل نوازل اجتماعی، اقتصادی، پزشکی و فناوریانه جدی بگیرند؛
 ۳. ایجاد مجامع تخصصی در حوزه‌هایی چون بانک‌داری اسلامی، فناوری‌های دیجیتال، پزشکی و خانواده می‌تواند ظرفیت اجتهاد جمعی را ارتقا دهد؛
 ۴. گنجاندن فقه افتراضی در کنار فقه واقعی در برنامه‌های آموزشی، قدرت اجتهادی و توانایی استنباطی طلاب و پژوهش‌گران را تقویت کرده و آنان را برای مواجهه با مسائل نوپدید آماده می‌سازد؛
 ۵. گردآوری و تحلیل منظم مسائل فرضی در حوزه‌های حساس امروز، مبنای روشنی برای تصمیم‌گیری‌های شرعی و حقوقی آینده فراهم می‌کند؛
 ۶. شناسایی جامع ماهیت و پیشینه فقه افتراضی و بررسی تطبیقی دیدگاه‌های مذاهب مختلف در این زمینه، گامی مهم در توسعه دانش فقهی است؛
 ۷. توصیه می‌شود این موضوع به‌عنوان محور پژوهش‌ها و پایان‌نامه‌های پوهنتونی / دانش‌گاهی مورد توجه قرار گیرد تا ابعاد نظری و کاربردی آن نظام‌مند بررسی شود؛
- یادداشت:** درواقع، مقاله حاضر چارچوب نظری و کلیات نظام فقه افتراضی را ترسیم می‌کند و توانایی بالقوه آن را نشان می‌دهد. برای تبدیل این ظرفیت به الگویی عملیاتی، نیاز به پژوهش‌های کاربردی و جزئی‌نگر احساس می‌شود. این پژوهش‌های تکمیلی می‌توانند در سه محور متمرکز شوند:
۱. روش‌شناسی تفصیلی: تدوین گام‌به‌گام و ضوابط دقیق برای به‌کارگیری ابزارهایی مانند قیاس و استحسان در فرآیند افتراض؛
 ۲. مطالعه تاریخی - تحلیلی: استخراج، دسته‌بندی و تحلیل نمونه‌های عینی مسائل افتراضی در متون فقه حنفی و بررسی چه‌گونه‌گی تبدیل آن‌ها به مسائل واقعی؛
 ۳. کاربرد معاصر: اجرای مطالعات موردی (Case Study) در ابواب خاص فقه معاصر (مثل طب، مالی، فناوری) و ارائه الگوهای عملی برای حل مسائل نوپدید با این روش.
- این رویکرد تکمیلی، پلی بین تئوری و عمل خواهد زد و فقه افتراضی را از یک ایده نوآورانه تاریخی به یک ابزار کارآمد روزآمد برای نظام‌های حقوقی و فقهی تبدیل خواهد کرد.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

ORCID

Abdulnaser Amini

<https://orcid.org/0009-0005-9635-9935>

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن عابدين، محمد امين. (۲۰۰۳م). رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار. سعودی: دار عالم الكتب.
۳. ابن عربی، القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر. (۲۰۰۳م). أحكام القرآن. تحقيق: محمد عبدالقادر عطا. بيروت: دارالكتب العلمية.
۴. ابن قيم، الجوزية. (۱۹۹۱م). إعلام الموقعين عن رب العالمين. تحقيق: محمد عبدالسلام ابراهيم. بيروت: دارالكتب العلمية.
۵. ابن كثير، عماد الدين ابو الفداء الدمشقي. (۱۹۹۳م). تفسير القرآن العظيم. رياض: دار السلام.
۶. ابو داود، سليمان ابن اشعث سجستاني. (۱۹۹۹م). سنن ابو داود. رياض: دار السلام.
۷. ابو زهره، محمد. (۱۹۴۷م). أبو حنيفة: حياته وعصره - آرائه وفقهه. قاهره: دارالفكر العربي.
۸. الحاج، عبدو خليل. (۲۰۱۹م). الفقه الافتراضي تأصيل، ضوابط، أدوات، نماذج تطبيقية. رسالة كارشناسی ارشد (ماجستير). دفاع شده در دانش كده فقه و قانون، بيروت، لبنان.
۹. السيارى، بدرية بنت صالح. (۲۰۱۷م). المسائل الافتراضية وأثرها في نوازل العبادات وفقه الأسرة. رياض: دار كنوز.
۱۰. بادپا، عبيدالله. (تابستان ۱۳۹۰ش). فقه افتراضی و فقه واقعی. زاهدان: فصل نامه ندای اسلام. پیاپی ۴۶.
۱۱. بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعيل. (۲۰۰۰م). صحيح البخارى. رياض: دار السلام.
۱۲. بغدادی، خطيب. (۱۴۲۵هـ). تاريخ بغداد. بيروت: دارالكتب العلمية.
۱۳. بغوی، محیی السنة، أبو محمد الحسين بن مسعود. (۱۹۸۳م). شرح السنة. دمشق: المكتب الإسلامی.
۱۴. بیضاوی، قاضی عبدالله بن عمر. (۱۴۲۷هـ). منهاج الوصول إلى علم الأصول. بيروت: مؤسسة الرسالة ناشرون.

۱۵. تویجری، حمود بن عبدالله بن حمود. (۲۰۰۹م). **تغلیظ الملام علی المتسرعین إلى الفتيا وتغییر الأحکام**. عمان: دار الحسن.
۱۶. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۹۶۵م). **الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية**. تحقیق: احمد عبدالغفور عطار. قاهره: دارالعلم.
۱۷. حجاوی، ابو النجا موسی. (بی‌تا). **الإقناع في فقه الإمام أحمد بن حنبل**. تحقیق: عبداللطیف السبکی. بیروت: دارالمعرفة.
۱۸. حجوی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶هـ). **الفکر السامی في تاریخ الفقه الاسلامی**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۱۹. حمیری، نشوان بن سعید. (۱۹۹۹م). **شمس العلوم ودواء کلام العرب من الکلوم**. تحقیق: حسین العمیری و هم کاران. بیروت: دار الفکر المعاصر.
۲۰. حنبلی، عبدالرحمن بن أحمد بن رجب. (۱۴۰۸هـ). **جامع العلوم والحکم**. بیروت: دارالمعرفة.
۲۱. خلوق، صلاح الدین. (۲۰۱۳م). **الفقه الافتراضي و تطبيقاته على النوازل المعاصرة**. بیروت: دار ابن حزم.
۲۲. دارقطنی، علی بن عمر بن احمد (۲۰۰۴م)؛ **سنن الدارقطني**، مؤسسة الرسالة، بیروت.
۲۳. زبیدی، ابو فیض، محمد بن محمد. (۱۴۲۲هـ/ ۲۰۰۱م). **تاج العروس من جواهر القاموس**. تحقیق: عبدالکریم العزباوی. کویت: مؤسسة الكويت للتقدم العلمي.
۲۴. زحیلی، وهبه (۱۹۹۷م)؛ **الفقه الإسلامي وأدلته**، دار الفکر، دمشق.
۲۵. زیدان، عبدالکریم. (۲۰۰۱م). **المدخل لدراسة الشريعة الإسلامية**. قاهره: دار عمر بن الخطاب.
۲۶. سبکی، تقی الدین ابوالحسن. (۱۹۹۵م). **الإبهاج في شرح المنهاج**. بیروت: دارالکتب العلمیة.
۲۷. سرخسی، محمد بن احمد. (۱۹۹۳م). **المبسوط**. بیروت: دارالمعرفة.
۲۸. شاطبی، ابواسحاق ابراهیم بن موسی. (۱۴۱۶هـ). **الموفقات في أصول الشريعة**. بیروت: دارالمعرفة.
۲۹. شعبان، زکی الدین. (۱۹۶۸م). **اصول الفقه الاسلامی**. قاهره: دار النهضة العربية.
۳۰. شوکانی، محمد بن علی بن محمد بن عبدالله. (۱۴۱۴هـ). **فتح القدير**. دمشق: دار ابن کثیر.
۳۱. عمر، احمد مختار. (۱۴۲۹هـ/ ۲۰۰۸م). **معجم اللغة العربية المعاصرة**. قاهره: عالم الکتب.
۳۲. قحطانی، سعید بن متعب. (۲۰۱۳م). «**الفقه الفرضي حقيقته وحكمه**». مجلة الجمعية الفقهية السعودية. شماره ۱۶. دانش گاه اسلامی امام محمد بن سعود.

۳۳. قره‌داغی، علی. (۱۴۲۶هـ.). **فقه القضايا الطبية المعاصرة**. بیروت: دار البشائر الاسلامية.
۳۴. کاسانی، علاء‌الدین أبو بکر بن مسعود بن أحمد الحنفی. (۱۴۰۶هـ.). **بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع**. بیروت: دار الكتب العلمية.
۳۵. کبیری، عمر شاکر. (۲۰۱۴م.). «**الفقه التقديري وعلاقته بالنوازل**». مجله علوم اسلامی. شماره نهم. دانش‌گاه عراق.
۳۶. کریم، صالح عبدالعزیز. (۱۴۵۳هـ.). **الاستنساخ تقنية، فوائد، ومخاطر**. پژوهش تقدیم شده به دور دهم مجمع فقه اسلامی و نشر شده در شماره دهم مجله مجمع الفقه الاسلامی. جده.
۳۷. مالکی، ضاویه و فاطمه لونیس. (۲۰۲۰م.). **الفقه الافتراضي عند المالكية تأصيلاً وتطبيقاً**. رساله کارشناسی ارشد (ماجستير) دفاع شده در دانش‌گاه احمد دراریه، ادرار، الجزایر.
۳۸. مجمع الفقه الاسلامی الدولي. (۱۹۸۸م.). **قرارات وتوصيات مجمع الفقه الإسلامي: الدورة الرابعة**. جده: منظمة المؤتمر الإسلامي.
۳۹. مجموعه نویسندگان، وزارت اوقاف و شئون اسلامی. (۱۴۲۷هـ.). **الموسوعة الفقهية الكويتية**. کویت: دار السلاسل.
۴۰. مسلم، ابوالحسین مسلم بن حجاج القشیری. (۲۰۰۰م.). **صحيح مسلم**. ریاض: دار السلام.
۴۱. نعیمی، محمد علی احمد. (۲۰۱۴م.). **الفقه الافتراضي في المذهب الشافعي**. رساله دکتری، دفاع شده در دانش‌گاه بین‌المللی علوم اسلامی، عمان.
۴۲. نمله، عبدالکریم بن علی. (۱۹۹۹م.). **المهذب في علم أصول الفقه**. ریاض: مكتبة الرشد.
۴۳. نهاد، عمر. (۲۰۰۶م.). **الفقه الافتراضي في مدرسة أبي حنيفة**. رساله کارشناسی ارشد (ماجستير) دفاع شده در دانش‌گاه امام اعظم ابوحنیفه (رحمه‌الله)، موصل، بغداد.

References

1. **The Holy Qur'an**. [In Arabic]
2. Ibn 'Ābidīn, Muḥammad Amīn. (2003). *Radd al-Muḥtār 'alā al-Durr al-Mukhtār Sharḥ Tanwīr al-Abṣār*. Saudi Arabia: Dār 'Ālam al-Kutub. [In Arabic]
3. Ibn al-'Arabī, al-Qāḍī Muḥammad b. 'Abd Allāh Abū Bakr. (2003). *Aḥkām al-Qur'ān*. Edited by Muḥammad 'Abd al-Qādir 'Aṭā. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
4. Ibn al-Qayyim al-Jawziyya. (1991). *I'lām al-Muwaqqi'īn 'an Rabb al-'Ālamīn*. Edited by Muḥammad 'Abd al-Salām Ibrāhīm. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
5. Ibn Kathīr, 'Imād al-Dīn Abū al-Fidā' al-Dimashqī. (1993). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. Riyadh: Dār al-Salām. [In Arabic]

6. Abū Dāwūd, Sulaymān b. al-Ash'ath al-Sijistānī. (1999). *Sunan Abī Dāwūd*. Riyadh: Dār al-Salām. [In Arabic]
7. Abū Zahra, Muḥammad. (1947). *Abū Ḥanīfa: His Life, His Era, His Opinions and Jurisprudence*. Cairo: Dār al-Fikr al-'Arabī. [In Arabic]
8. al-Ḥājj, 'Abdū Khalīl. (2019). *Virtual Jurisprudence: Foundations, Regulations, Tools, and Applied Models*. Master's thesis, Faculty of Fiqh and Law, Beirut, Lebanon. [In Arabic]
9. al-Sayyārī, Badrīya bt. Šāliḥ. (2017). *Hypothetical Issues and Their Impact on Contemporary Cases in Acts of Worship and Family Law*. Riyadh: Dār Kunūz. [In Arabic]
10. Bādpā, 'Ubayd Allāh. (2011). *Virtual Fiqh and Real Fiqh*. Zahedan: Nedā-ye Eslām Quarterly, No. 46 (Summer). [In Persian]
11. al-Bukhārī, Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. Ismā'īl. (2000). *Šaḥīḥ al-Bukhārī*. Riyadh: Dār al-Salām. [In Arabic]
12. al-Baghdādī, al-Khaṭīb. (2004). *Tārīkh Baghdād*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
13. al-Baghawī, Muḥyī al-Sunna Abū Muḥammad al-Ḥusayn b. Mas'ūd. (1983). *Sharḥ al-Sunna*. Damascus: al-Maktab al-Islāmī. [In Arabic]
14. al-Bayḍāwī, Qāḍī 'Abd Allāh b. 'Umar. (2006). *Minḥāj al-Wuṣūl ilā 'Ilm al-Uṣūl*. Beirut: Mu'assasat al-Risāla. [In Arabic]
15. al-Tuwayjirī, Ḥamūd b. 'Abd Allāh. (2009). *Condemning Recklessness in Issuing Fatwas and Altering Legal Rulings*. Amman: Dār al-Ḥasan. [In Arabic]
16. al-Jawharī, Ismā'īl b. Ḥammād. (1965). *al-Šihāḥ: Crown of the Arabic Language*. Edited by Aḥmad 'Abd al-Ghafūr 'Aṭṭār. Cairo: Dār al-'Ilm. [In Arabic]
17. al-Ḥijjāwī, Abū al-Najā' Mūsā. (n.d.). *al-Iqnā' fī Fiqh al-Imām Aḥmad b. Ḥanbal*. Edited by 'Abd al-Laṭīf al-Subkī. Beirut: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic]
18. al-Ḥijwī, Muḥammad b. al-Ḥasan. (1996). *al-Fikr al-Sāmī fī Tārīkh al-Fiqh al-Islāmī*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
19. al-Ḥimyarī, Nashwān b. Sa'īd. (1999). *Shams al-'Ulūm wa-Dawā' Kalām al-'Arab*. Edited by Ḥusayn al-'Umayrī et al. Beirut: Dār al-Fikr al-Mu'āṣir. [In Arabic]
20. Ibn Rajab al-Ḥanbalī, 'Abd al-Raḥmān b. Aḥmad. (1988). *Jāmi' al-'Ulūm wa-l-Ḥikam*. Beirut: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic]
21. Khallūq, Šalāḥ al-Dīn. (2013). *Virtual Jurisprudence and Its Applications to Contemporary Issues*. Beirut: Dār Ibn Ḥazm. [In Arabic]
22. al-Dāraqutnī, 'Alī b. 'Umar b. Aḥmad. (2004). *Sunan al-Dāraqutnī*. Beirut: Mu'assasat al-Risāla. [In Arabic]
23. al-Zabīdī, Abū al-Fayḍ Muḥammad b. Muḥammad. (2001). *Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs*. Edited by 'Abd al-Karīm al-'Azbāwī. Kuwait: Kuwait Foundation for the Advancement of Sciences. [In Arabic]
24. al-Zuḥaylī, Wahba. (1997). *Islamic Jurisprudence and Its Evidences*. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]
25. Zaydān, 'Abd al-Karīm. (2001). *An Introduction to the Study of Islamic Law*. Cairo: Dār 'Umar b. al-Khaṭṭāb. [In Arabic]
26. al-Subkī, Taqī al-Dīn Abū al-Ḥasan. (1995). *al-Ibhāj fī Sharḥ al-Minḥāj*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

27. al-Sarakhsī, Muḥammad b. Aḥmad. (1993). *al-Mabsūṭ*. Beirut: Dār al-Maʿrifā. [In Arabic]
28. al-Shāṭibī, Abū Ishāq Ibrāhīm b. Mūsā. (1996). *al-Muwāfaqāt fī Uṣūl al-Sharīʿa*. Beirut: Dār al-Maʿrifā. [In Arabic]
29. Shaʿbān, Zakī al-Dīn. (1968). *Principles of Islamic Jurisprudence*. Cairo: Dār al-Nahḍa al-ʿArabiyya. [In Arabic]
30. al-Shawkānī, Muḥammad b. ʿAlī. (1994). *Fatḥ al-Qadīr*. Damascus: Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
31. ʿUmar, Aḥmad Mukhtār. (2008). *Dictionary of Contemporary Arabic Language*. Cairo: ʿĀlam al-Kutub. [In Arabic]
32. al-Qaḥṭānī, Saʿīd b. Muṭʿib. (2013). "Virtual Fiqh: Its Reality and Legal Ruling." *Journal of the Saudi Fiqh Association*, No. 16, Imam Muhammad ibn Saud Islamic University. [In Arabic]
33. Qaradāghī, ʿAlī. (2005). *Jurisprudence of Contemporary Medical Issues*. Beirut: Dār al-Bashāʾir al-Islāmiyya. [In Arabic]
34. al-Kāsānī, ʿAlāʾ al-Dīn Abū Bakr b. Masʿūd al-Ḥanafī. (1986). *Badāʾiʿ al-Ṣanāʾiʿ fī Tartīb al-Sharāʾiʿ*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya. [In Arabic]
35. al-Kubaysī, ʿUmar Shākir. (2014). "Evaluative Fiqh and Its Relation to Contemporary Issues." *Journal of Islamic Sciences*, No. 9, University of Iraq. [In Arabic]
36. Karīm, Ṣāliḥ ʿAbd al-ʿAzīz. (2032). *Cloning: Technology, Benefits, and Risks*. Paper presented to the 10th Session of the Islamic Fiqh Academy; published in *Journal of the Islamic Fiqh Academy*, No. 10, Jeddah. [In Arabic]
37. Mālikī, Dāwiya & Lūnīs, Fāṭima. (2020). *Virtual Jurisprudence in the Mālikī School: Theory and Practice*. Master's thesis, Ahmed Draya University, Adrar, Algeria. [In Arabic]
38. International Islamic Fiqh Academy. (1988). *Resolutions and Recommendations of the International Islamic Fiqh Academy: Fourth Session*. Jeddah: Organization of Islamic Cooperation. [In Arabic]
39. Ministry of Awqaf and Islamic Affairs (eds.). (2006). *Kuwaiti Encyclopedia of Islamic Jurisprudence*. Kuwait: Dār al-Salāsīl. [In Arabic]
40. Muslim, Abū al-Ḥusayn Muslim b. al-Ḥajjāj al-Qushayrī. (2000). *Ṣaḥīḥ Muslim*. Riyadh: Dār al-Salām. [In Arabic]
41. al-Nuʿaymī, Muḥammad ʿAlī Aḥmad. (2014). *Virtual Jurisprudence in the Shāfiʿī School*. PhD dissertation, International Islamic Sciences University, Amman. [In Arabic]
42. Namla, ʿAbd al-Karīm b. ʿAlī. (1999). *al-Muhadhdhab fī ʿIlm Uṣūl al-Fiqh*. Riyadh: Maktabat al-Rushd. [In Arabic]
43. Nihād, ʿUmar. (2006). *Virtual Jurisprudence in the School of Abū Ḥanīfa*. Master's thesis, Imam al-Aʿẓam Abū Ḥanīfa College, Mosul, Baghdad. [In Arabic]